

16+

ISSN 0235 - 0173

Самур

9 мая
1941-1945

Далим сагъ я рикъгера!

3/2021
май - июнь

*2021-й исан 2-най патал «Самур» ва «Кард»
журналаар кхьин риктемай алудмир, азизбур!*

Къиметар ихьтинбур я:

«САМУР» -

Почтуна:

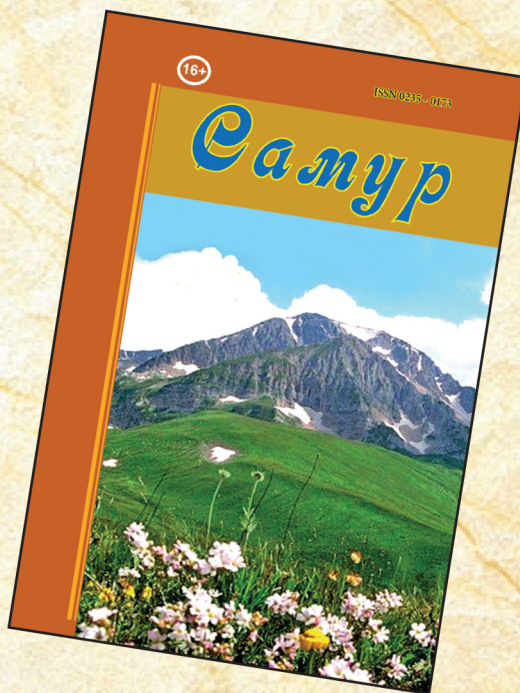
– 211,68 манат,

КИОСКРА:

– 147 манат,

РЕДАКЦИДА:

– 105 манат,

«КАРД» -

Почтуна:

– 168 манат

КИОСКРА:

– 105 манат

РЕДАКЦИДА:

– 75 манат

С а м у р

**Йиса ругудра акъатзавай литературно-художественный
ва общественно-политический журнал**

Литературно-художественный и общественно-политический
журнал. Выходит 6 раз в год.

Учредитель:

Министерство информации и печати
Республики Дагестан

1952-йисалай акъатзава.

Издається с 1952 года.

3

2021

май - июнь

Государственное бюджетное
учреждение Республики Дагестан
“Редакция республиканских лите-
ратурных журналов “Соколенок”
и “Литературный Дагестан”

КЪИЛЕР

РЕДАКТОРДИН ГАФ

Абдуселим ИСМАИЛОВ. Ацукъ вун гъакI...3

РАСИМ ГЪАЖИДИН 80 ЙИС

Редакциядин патай. Четинвилерикайни
бахтаварвиликай хъиз кхъейди.....6

Расим ГЪАЖИ. БицIербегни къайгъанахар.
Пириман руш Гуьлпери. *Гъикаяар*.....8

ШИИРАТ

Ханбиче ХАМЕТОВА. Куку баде. *Поэма*.....15
Вахтунни чи пелел гъизва биришар. *Сонетрин
таж*.....22

ГЪИКАЯТ

Арбен КЪАРДАШ. ВачIе-хваяр. *Роман*.....29

ШИИРАТ

Бикеханум АЛИБЕГОВА. Дунья сад я, вунни
сад я дуньяда! *Лирикадин шиирар*.....71

**ДАГЪУСТАДИН ХАЛКЪДИН ПИСАТЕЛЬ
АГЪМЕДХАН АБУБАКАРАН - 90 ЙИС**...77

Агъмедхан АБУБАКАР. Чна гъиниз тади
ийизва. *Шиирар*.....78

ИЛИМ ВА КУЛЬТУРА

Мансур КУЪРЕВИ. Мирзе Къазанфар: «Бес я
ваз дуньяда Эмин дуствиле...». *Макъала*...82

Репия КЪАРИБОВА. Ша чна чIал хуьн, лез-
гийар. *Интервью*.....89

РУКОВОДИТЕЛЬ -
КЪИЛИН РЕДАКТОР
Мурад Мегьмедович
АГЪМЕДОВ

КЪИЛИН РЕДАКТОРДИН
ЗАМЕСТИТЕЛЬ ВА
ЖАВАБДАР РЕДАКТОР
А. ИСМАИЛОВ

РЕДАКЦИЯДИН КОЛЛЕГИЯ:

КЪ. АКИМОВ
М. БАБАХАНОВ
ГЪ. ГАШАРОВ
З. КЪАФЛАНОВ
А. КЪАРДАШ
Х. ХАМЕТОВА

Компьютердал верстка
авурди **Ф. ГЪАЖИЕВ** .

Чи телефонар:

Къилин редактор 67 -16 -31
Редактор 67 - 36 - 28, 67-89-60
Бухгалтерия 67-18-75

Электронный адрес:
ismailov.abduselim@yandex.ru

САТИРА ВА ЮМОР

Шихмурад АГЪАКЕРИМОВ. Алцурай Зумруд
баде. *Гъикая*..... 94

КЪАРАВИЛИЯР

Коронавирусдикай зарафатар.....95

Выход в свет 18.06. 2021 г.

Тираж 436 экз

Печать офсетная

Бумага офсетная

Формат 70 x108 1/16

Усл.печ. л. 8,4 Усл. изд. л. 8,7

Заказ № 890

Цена свободная.

Типография: ООО «Издательство «Феникс - пресс»
Адрес типографии: 367018, РД, г. Махачкала,
пр-т Петра I, 61

Регистрационный номер: серия ПИ №ТУ05-00414 выдан
Управлением Роскомнадзора по Республике Дагестан от
22.04. 2019 г.

Редакция и издатель: Государственное бюджетное учреждение Республики Дагестан “Редакция республиканских литературных журналов “Соколенок” и “Литературный Дагестан”.

Адрес редакции и издателя: 367000, РД,
г. Махачкала, ул. Даниялова 55.

Редакциядинни макъалайрин авторрин фикирар сад тахъун мумкин я. Макъалайрин, абура гъизвай деллин дуъзвилини патахъай жаваб авторри чпи гуда. “Самур” журналдиз акъатай материалар печатдин маса органра чап хъийидайла, журналдин т1вар кьун чарасуз я.

Редактордин гаф

Абдуселим ИСМАИЛОВ

АЦУКЪ ВУН ГЪАКІ...

**Тлалабчияр жерге-жерге,
Къекъверагвал айибзамач.
Инсанвал вич хъана херде,
Беденрихъ руьгъ - сагъиб амач.
Гваз къалуриз Къуръан, Таврат,
Ван хквезмач са пак аят –
Имансузвал гъалибзава.**

И царар кхъейдалай инихъ къанни цуд йисалай виниз вахтар алатнава. Амма къудратлу Совет улкве чикиз эгечай йисара айибдикай хкатиз башламишай къекъверагвал къе марифатсузвилини куклушарин дережайрив агакънава. Ида гаф инсанрин, гьал-агьвал хъсанбурун хъиз, кесибвилини синифда амайбурунни гуьгъулар тукъуьларзава, кланзни-такланз аксивал ва ихътин гъакъикъатдал наразивал арадиз гъизва.

Къекъверагвал Совет девирдани авай татугайвал тир. Эхъ - татугайвал! Масакла къимет гуз жедач и кардиз. Къекъверагар дагъдин хуьреризни акъатдай, амма аранда пара гьалтдай. Иллаки Азербайжандин мукъва чкайра. Эгер виликрай тлалабиз къекъвезвай кас халис къекъвераг тирди яргъал аламаз виле акъадайтла ва касдин чинай, иллаки вилерай, аквадайтла, ахпа чинни вилер чуьнуьхиз алакьдайбур пайда хъанай.

Гъа са вахтунда алатай асирдин 70-80-йисара аранра арадиз атай цийи хуьрерин куьчейра къекъвез эгечай къекъверагри чпин кар акъван виликди тухванай хьи, абуруз регъуьвал эсиллагъ чиз амукъначир. Хуьруьз гъи патахъай атанайтла, гъа къиле машин ва мотоцикл са квалин вилик акъвазарна, гъатдай абур къекъвез: хъсан партал алай, сагъ чан, буй-бухах авай, мецел хци тир папарни ититар. Эгер виликан къекъверагри чпин

гъиле тур хъукъвай кIус фуни къачуна чантадиз вегъедатIа, ибуруз анжах пул це! Гудайбур тIимил жедачир. Фена за хъиз совхозда кIвалах ая, лугъудайбурни жедай.

Лугъун хьи, им хуърерин чкайра дувул янавай марифатсузвал тир. Жегьил чIавалай шегъерра яшамиш хъайибур и фикирдихъ галаз рази хъун герек я: шегъерэгълийриз ихътин шикилар къериз-цIаруз аквадай, акуртIани, вилик вахтара къекъверагвилелди къил хуъзвайбур къарачияр тир, абур жедай вокзалрални базарра. Амма къе чи шегъеррикай къетIен къекъверегрин маканар хъанва. Са вад-цIуд йисан виликни шегъеррин куъчейрани агъалийри ял азавай багълара кIеретI-кIерет гьалтдай къарачиярни амач, я туш тек-бир гьалтзама. Абурун чкаяр чкадин марифатсузри къунва. Яваш-яваш и татугайвал акъван деринда гъатзава хьи, чи республикадин жемядин арада къекъверагвиллиз къил янавайбурун, и татугайвал чпин чинебан бизнесдиз элкъурнавайбурун тамам къат арадиз атанва. Абуру ишлемиш тийизмай са чкани амач: куъчейрин къерехра ацукъзава, гъил яргъи ийиз туьквенрани мярекатрал къекъвезва, къилихъай къилихъди гзаф мертебайрин кIвалерин гурарар кIвачикай ийизва. Виридаз акваз-акваз набуд инсанар гъиз халкъ квай хътин чкайрал ацукъариз, йикъан къазанжи абурун жибинра ваъ, чпин жибинра твазвай ягъсузар ава. Ихътин йикъа абуру буржар алайбурни, наркоманвилин есирда авайбурни, бязи дуьшуьшра гъатта чпин къуъзуь, чансуз жезвай диде-бубаярни твазва.

Ажеб шикилар акваз, къуй а рекъе авайбурун къилер тIа хъурай лагъана, кваз такъунани жезвач. КIвалай экъечIна жуван кIвалахал, я туш вун физвай герек чкадиз агакъдалди рекъе гьалтзавай тIалабчийриз гъардаз са манат гайитIани, бязибурун вацран мажиб вацра бес жедач. Гъар юкъуз рак гатаз ва зенг ягъиз, инсанрин секинвал чIуриз, хъуьтIуьн цикIиз девдев нуькIрехъ жедай тIалабчидин чин алаз къевезвайбурукай раханни тийин. Хъсан партал алатIани, чанда къуват, чина абур аватIани, жегьил инсанар и рекъе хъун – им алааматдин кар я. Кесибвиливайни туш. Анжах марифатдин бинеяр чикIизвайвиляй я.

Са шакни алач, дарда авайдаз, къилел атай хата-балади, тIебиатдин завалди кIеве тунвайдаз, азарлудаз, къейидан хзандиз, мехъер ийизвайдаз куьмек гун важиблу я. Регъимлу ксарин, мукъва-къилидин гъил абуруз чарасуз герек я. Амма чи республикада хъиз ваъ. Ина марифатсуз инсанрин нефсери зинни ви регъимлувални мергъяматлувал чпин къуллугъда эцигиз эгечIнава.

Сацсетар квез элкъурнава? Къекъверагвиллин такъатдиз. Гуя республикада я духтурханаяр амач, я духтурар. Гуя гишила, къецIила ава лугъуз гъарайзавай аялрихъ я дидеяр авайди туш, я бубаяр.

Дугъри я, республикада Аллагъ рикIел алай мергъяматлувилин фондари ава. Абуру куьмекарни гузва. Амма исанри гъим мергъяматлувал, гъимни марифатсузвал ятIа, къил гъикI акъудрай? Вирида Аллагъдин тIварцIихъай тIалабзава эхир...

Белки, лугъузва и татугайвили рикI туькъуьларзавай дагъустанвийри, чандиз гуж гана кIвалах ийиз, гъилералди, алакъунранлди къазанмишна

яшамиш жез такІанвили жемятдин тамам са къат и татугайвилиз чІугва-
зватІа. Шегьеррин эцигунрал, хуьрера чуьлда, никІе кІвалахдайбурухъ къ-
екъезвай девирда жегьил итимар цІудралди, вишералди аялрин суьретар
алкІурнавай баклашкайриз пул вегъ лугъуз, куьчейрани шегьре рекьера
къекъерагвиле хьун – им вуч лагъай чІал я? Абур кІвалахдилаь гуьгъуьниз
экъечІзавайди яни баклашкаяр гваз? Ваъ! Аквадай гьалда, абурун кІвалах
гъа им я! Къекъерагвал!

Аллагъди гьил къачурай чалай, икІ туштІа. Къекъерагвални белки
гьадан ихтиярдалди я жеди.

Марифатсузвални?

Вилералди аквазватІани, чІалахъ жез кІан туш. Ацукъ вун гьакІ – ин-
санрин крар Аллагъдин тІварцелдини гьахъ ийиз тежез:

Я Аллагъ, ви чІехивилиз
Шукур, Ваз чун кІанивилиз,
Хкажна чал дуьньядин пар
Регьимдикай гайивилиз.
Тикрар жез и дуьадин цІар,
Чун халкъ авур Худадин тІвар
Зи мецелни гьайивилиз.

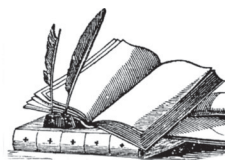
Садбуруз вун мецеллай гаф,
Шабаш кІватІиз метІеллай Тафт,
Худ элкьуьриз эллерин къил,
Михьни тийиз сивеллай каф.
Мунафикьри гудай къван къуьл,
КтІай вириз элкьезва чил,
Къваз бедбахтрин накъварин марф.

...Чун гьар сад ви вафалу лукІ
Ава текъез киледал кІукІ.
Тахъайбуру вахъай кичІе
Элкьуьрзава чи къилел цІукІ.
Гапур, тфенг къуна гьиле,
Къал-къиж, дяве - куьче-куьче
Гужуналди кутазва цІук.

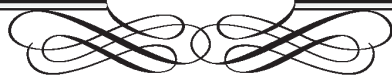
Вун сад! Вун гьахъ! Чавни мус бес
Рахада а гьахъвилин сес?
Пайгьамбарри гьаначиртІа,
Каламар хьиз, чилерал нефс,
Заманайри къадачир чаз
Инадар и, хадачир чаз
Гьар несилди регьберар терс.

Вун, чи Халикъ, цавараллаз,
Чун жегьнемдин ракІаралла.
Мегер вилер алай женнет
Агакъ тийир яргьаралла?
Гуз чанарин зурба къимет,
Гьинихъ физва инсан уьлмет
Хкахъ тийир цІаяраллаз?

Зун - чилин кІус, чан алай руьгъ,
Къураматдихъ къекъезвай Нуьгъ!
Вуна халкъна, рекьера къалп
Твамир даим нефсинихъ туьш!
Цав эбеди руьгьерин кІвал
ЯтІани, чил эцигмир цІал –
Ви гьар са лукІ регьимдик хуьх!

Расим Гъажигин 80 йис

ЧЕТИНВИЛЕРИКАЙНИ БАХТАВАРВИЛИКАЙ ХЪИЗ КХЪЕЙДИ

(Редакциядин патай)

Расим Гъажи лезги гъикаятда бегьерлудаказ кваллах авур ва вичин къелемдикай хкатай гъар са эсер члаланни туьклуьр хъунин жигьетдай къетленлувилелди тафаватлу хъайи ва вичин аратмишунрихъ халкъдин руьгьдин уьмуьрда гъамишалугъ амукьдай

къисмет авай писатель я. Адан келдайдавай хуш жедай гъикаяярни повестар халкъдин милли руьгьдин хазинада лайихлу чка къунвайбур я.

Расим Гъажи (Гъажиев Расим Гъажидин хва) 1941-йисан 10-июндиз Азербайжан ССР-дин Къусар райондин Урва хуьре хайиди я.

Вичин эсеррай аквазвайвал, аялвал адан четинди хъана. Вичи вич хуьн патал регъят тушир зегьметдин дадни адаз аялвиляй тамамдиз экъечлалди акуна. Советрин Армиядин жергейриз тухудай вахт жедалди, Расима нафтадин мяденрал кваллахна.

Армиядин жергейрай хтайла, рикле сирлу мурадар авай, бажарагъди дувул ядай са чкадихъ къекъуьрзавай жегьил Магъачкъаладиз гъана. Сифте нубатда фу, партал къазанмишдай чкадихъ къекъевена, ада звелдай гъуьлуьн портуна фялевал, ахпа сепараторар акъуддай заводдин эцигунрал бетонщиквал авуна. Яратмишунригъ эгечлай береда ам Дагъустандин ктабрин чапханада корректорвиллиз кваллахал атана.

Расим Гъажиеван твар алай гъикаяяр «Коммунист» газетдиз акъатзавай, «Дуствал» альманахда «Диде ва дагълар» твар алаз сифте повестни акъатнавай. Им 1967-йис тир. Къве йисалай повесть Даггизда къилдин ктаб язни акъуднай.

Расиман яратмишунри келдайбурунни, ахтармишунардай алимринни фикир гъасятда желбнавай. Гъавиляй жегьил писателдин хийир кландай инсанри адаз Москвадин М. Горькийдин

тIварунихъ галай Литинститутда клелун теклифнай. Бажарагъ авай жегъил писатель гъеле 1974-йисуз СССР-дин писателрин Союздин членвилиз къабулнай.

Алатай асирдин 70-80 лагъай йисар писателдин уьмуьрда иллаки бегъерлубур хъана. Адан гъикаяйрин, повестринни романрин са шумуд ктаб дагъустандин чапханайра лезги чIалал ва Москвадин чапханайра урус чIалал акъатна.

1976-йисуз Москвадин «Современник» чапханада акъатай «Дети Самура» ктаб урус чIалаз Булат Акуджавади таржума авунай. Шаир яз чидай касди и кар гъиле къунин себеб, чун ягъалмиш жедач, Расим Гъажидин эсеррин шиир хъиз къезил ва гуьрчег тир чIалан къетIенвал тир.

1977-йисуз Расим Гъажидин «Ночное свидание братьев» повесть «Роман-газета» яз акъатнай. Им писателдин чIехи агалкъун тир, гъар кткай эсердиз, писателдиз «Роман-газетди» вичин чинар гузвайди тушир.

Расим Гъажидин эсерар фин, ингилис, френг, немс, польшадин чIаларизни таржума вунва.

1991-йисуз Дагъустандин ктабрин чапханада Расим Гъажидин «Шагъ-Аббасакай риваят» акъатнай. Ктабдиз клелдайбуруни алимри зурба къимет ганай. Са йисалай автор гъа и ктабдай Дагъустан АССР-дин Гъукуматдин премиядин лауреат хъанай.

1980-йисуз дагъустандин чIаларал аялрин журналар акъудунин къарар хъайила, лезги чIалал журналдин редакторвиле Расим Гъажи тестикъарнай. Бажарагълу писателди вичин уьмуьрдин эхирдалди лезги балайрин рикI алайди хъайи журналдиз къуллугънай.

Вилик зурба крар ва эсерар кумай писатель са шумуд йисуз чIугур азардикди 2008-йисуз уьмуьрдай фена, Магъачкъалада кучукнава.

Расим Гъажидихъ къве руш ава. Адан уьмуьрдин юлдаш Валентинади, урус дишегълиди, вичин вири уьмуьрда Дагъустандин ктабрин чапханада зегъмет чIугурди я, исятдани чIугвазма. Ада Расим писатель тирди, вичин халкъдин виридалайни рикI алай гъикаятчийрикай сад тирди рикIелай алудзавач. Ирс кIватI хъийиз, гъар къвед-пуд йисалай клелдайбурал Расим Гъажидин цIийи ктаб агакъарзава. Аферин вичиз.

Алай девирда ихътин къайгъударвал важиблу я, вучиз лагъайтIа гуьгъуьна кас авачир къуй бажарагълубурун тIварар ва халкъдин вилик лайихлувилерни регъятдиз рикIелай алатзава. Умудлу я хъи, Расим Гъажи рикIелай гъич садрани алатдач. Четинвилерикайни бахтаварвикай хъиз кхъиз алакьдай писатель халкъдин рикIелай алатдани мегер?!

Расим ГЪАЖИ

БИЦЕРБЕГНИ КЪАЙГЪАНАХАР

Пагъ, я чан къадаш, за ваз вуч лугъун, вуч талгъун! Са бязибурун бахтуни гъидайвал вуч я! Фикир гайила, вун жуван къам чухваз амукъда. Радиодихъ яб акалда на – ван жеда ваз, са гъинал ятІа, Воробьева, гъа и зун хътин са гадади ман, мумкин я, залайни гъвечи сада, халис къегъалвал авунва. Пуд йис хъанвай руш къутармишнава. Це батмиш жедайла. Гила вун хиялиз ацукъа. Воробьев аку, зун аку, Воробьев вири дуьньядиз машгъур хъанва, амма зун и дуьньядал алатІани чидай кас авач. Бес ихътин кІвалах жедали, я чан къадаш? Яб гузвани вуна? Яб це ман...

Дередай авахъзавай вацІуз гъикъван килигда? Пакамлай няналди. Вилер хъипи жезва. Амма, зи бахтунай, и чи вацІни акъван даязди я хъи, ана гъич пепени батмиш жезвач. Вучда вуна? Пуд сеферда чи къакъан къавалай хкадарна за. Садра жуван кІвач хаз тІимил амай, ханач. За лагъанай, гила хъайитІани са медаль-затІ гун мумкин я, амма акъван заз туьгъметарна хъи, тІуьр фуни вилерай хквез хъана. Эхирни акъахна зун виридалайни къакъан хъархъун тараз. Хабар хъана дидедбуруз, къуншийриз. Садни акуна заз, кІвенкІве Насруллагъ муаллим аваз, са десте санал хъархъун тар галай патахъ къевезва. Чукурриз-чукурриз. Зун тарай авудиз. Авудна зун тарай... Акъван туьгъметар авуна, акъван туьгъмета-ар... Амма зун гила лигим хъанва, Воробьеван бахтуни гъана, амма зи... Воробьеваз медаль гана, заз – гъамиша туьгъметар. Са цІай къур чка къванни хъанайтІа, цІай хъайитІани хкадардай за, амни авач... Я залумд хва Воробьев, лугъуда за, ви бахтни садлагъана ахъа жеда къван! Къекъевезва кас гила хурудал медалди цІарцІар гуз. И пуд йис хъанвай аялдин вацІа вуч авайди тир? – лугъуз кІанзава заз. Им вацІай вучиз элячІзавай? Ида вацІа чуьхуьнагар ийизвайни? Пуд йис хъанвай аялди? Мумкин я, гъа вацІун къере ацукънавай жеде. Атана а патай Воробьев, лагъана: – им нин аял я? Жаваб гудай кас хъанач. Аялди лагъана: «Бу-бу-бу... Ме-ме-ме...» шехъна. Воробьевани къуна къужахда, гваз хтана хуьруьз.

Хтана хуьруьз, лагъана: «И аял нин аял ятІа, им вацІа батмиш жезвай. Зун агакъначиртІа, аял вацІу тухванвайди тир». Гъатна хуьре ван: «Воробьева аял къутармишна!» Гъелбетда, гъа икІ хъанвай кІвалах я, тахъайтІа, зун аку. Воробьев аку... Балугъар къаз фенвай Воробьев хъана. Вучда вуна, бахт я ман. Садан бахтуни гъида, са масадан – ваъ. Эхирни хъана закай чи бахчадин къаравул. Гатун вахт я. Гъардаз вичин кар-кеспи ава. За жугъунар хъийизва... КІвалевайбуруни гила зи тарифарзава... Вучиз лагъайтІа зун няналди бахчада машгъул жезва... Садни нянихъ, Шабан халу уьруьшдай хкведайла, зунни кІвализ рекъе гъатзава.

Ингъе, ян гуз, гагъ инихъ, гагъ анихъ галтад жез, на лугъуда, им вилик физвач, гъакІ, гагъ и патахъ, гагъ а патахъ физва. Шабан халуди чи хуьруьн данаярни ламар хуьзва. Пенсия къачузватІани, кІвалахзава Шабан халуди.

Са кардал машгъул хъана кІанзава. Жегъилриз данаярни ламар хуьн айиб кар яз аквазна. Гъаки хъайила Шабан халуди ихътин четин кІвалах вичин хивез къачунва...

Ингъе, им чи жугъундин патавай алатна хъфизва, амма зун гъелени жува хъувунвай жугъундиз килигзава. КІвалевайбуру мадни зи тарифардайди заз аян я. Уьфтуьнал илигна, са гъил шалвардин жибинда туна, муькуь гъил галтадиз-галтадиз кІвализ рекъе гъатдайла, садни акуна заз, Шабан халу къулухъ, хкъезва. Гъа рекъяй тІуз. Идаз вуч хъурай? Идан рехъ алатнава жал? Им чуьлдиз вучиз хъфизва? Вуч хъанватІа, хабар къуна кІанда. Са кар тахъана туш. Исятда вичин айвандик луьркъ, луьркъ ийиз чай хъваз ацукъдай Шабан халу, са кар хъаначиртІа, элкъвена чуьлдиз хъфидачир.

– ГъикІ хъанва? Вуч хабар я, Шабан халу? – ван хкажна за.

Ада кам хвена, амма са жавабни тагана, явашдиз вичин къил зун галай патахъ элкъуьрна ва гъилин ишарадалди заз вичин патав эверна. Фена зун. Къуна зи са гъиликай, Шабан халу зи чиниз килигна.

– Ви тІвар БицІирбег яни?

– Ун.

– Агъаа-ан, а куь къакъан къавалай хкадарайди вун тир ман?

– Ун.

– Агъаа-ан, а куь хъархъун таран кукІуз акъахайдини вун тир ман?

– Ун.

– Агъаа-ан, гила заз вун БицІирбег тирди чир хъана. Вун игитвал къ-алуриз кІандай БицІирбег я. Хъсан гада я. Гъаки хъайила, ваз халуди са тапшуругъ гуда.

– Буюр.

– Гъа тапшуругъ къилиз акъудайла, вун жуван рикІин мурад-эрзимандив агакъда. Вакай ва вахтунда виридаз машгъур БицІирбег жеда! Ван хъанани?

– Буюр, за яб гузва, Шабан халу.

– Захъ галаз и патахъ ша кван садра... Къвезвани?

– Ахътин гаф хабар къадай затІ яни? – хуру вилик экъисна за.

Гъатна чун рекъе. Гъиниз ятІа лугъузвач. Зани хабар къазвач. Эхирни агакъна чун дарискъал дередив. Агакъайла чун и дередив, Шабан халуди вичин кам хвена.

– Аку, БицІирбег, – лагъана, Шабан халуди вичин гъиливди дере къалурна. – Къве патайни вал-паз экъечІнавай, селлери атІана, гзаф дарискъалдиз деринарнавай са чка я инаг, садбуру иниз дере лугъуда, са масадбуру къубу. Аку-у-у, БицІирбег, гъа и харапІа хъайи чкада Насруллагъ муаллимдин ламни шаркІунтІ амачтІа, заз са затІни чидач. Къе нянихъ данаярни ламар гъа инай агъуз хтайди я... Гъеле акъван мичІи хъанвач, вун садра и дередиз килига...

Гъасятда зи къам ква хъана. Ламни шаркІунтІ жагъурин! Ламни шаркІунтІ жагъурайла, зун жуван рикІин мурад-эрзимандив агакъда... Лагъана гъаа-а Шабан халуди, валлагъ, лагъана. Са чуьнгуьр я кимиди. Пуд сим алай. Воробьева, це батмиш жедайла, бицІи руш къутармишна медаль къачунва, за ламни шаркІунтІ жагъурна кІанзава...

– Вун лап дерин хиялриз фена хъи, я БицІирбег? – хабар къуна Шабан халуди.

– Хиялриз... ЯтІа хьурай... Мад вучда? Агайди атана... Вун и кьилел алай рекъай тІуз вач, зун – агъа.

– Машаллагъ, БицІирбег, – лагъана Шабан халуди. – Заз вуна гъа икІ лугъудайди чизвай.

– Ви кІвач тІазва, – лагъана за. – Вилерни зайиф я. Амма зи вилер... Заз а хъархъун таран кукІвай Каспи гъуьлелай физвай пароход акурди я е! Чир хъанани? Пароходдал, кьулухъ кьилел, са гъвечІи пайдахни алай...

Хур вилик экъисна, фена зун дарискъал дередай тІуз виниз. Шабан халуди тек-туьк хабарарни къазва:

– Аквадани, БицІирбег?

– Ина лап михъиз мичІи хъанва е! Ина вилиз затІни аквазвач...

Яраб, Шабан халу захъ инанмиш жезватІа? Ина гъакъикъатда йиф хъанва. Огъо-о-о, акъ-къва-аз! Им вуч хъуй? Чан алай шей я. Къванцин кьулухъ. Бирдан зи чІарар цаз-цаз хъана. Шабан халуни кис хъанва. Гафни хабар къазвач. Кьулухъ элкъведани? КичІе хъайиди чир хъайила... Ахпа куьчедиз гъикІ экъечІнай...

Да? Садни ван хъана заз: цунхъ, цунхъ, цунхъ... физва. Ибур, шаксуз, ламран кІвачерин ван я. На лугъуда, тик дабанар ала. Гъа и сесер вилик – зун кьулухъ. Са къадар фейила, бирдан, заз акІ хъана хъи, зи виликай чулав перде хкажна. Дарискъал дере куьтягъ хъана.

Насруллагъ муаллимдин ламни, шаркІунтІни зун – вири санал рекъел экъечІна.

– Валлагъ, ваз маладец, БицІирбег! – лагъана Шабан халуди. – Вун хъаначиртІа, за вучдай?

– Э-э-э, – авуна за. Им гъакІан гъвечІи са кІвалах я.

Насруллагъ муаллимдин лам гъаятдиз рекъе туна, Шабан халуди зун ви-чихъ галаз хутахна.

– Я къари-и-и! – гъарайна Шабан халуди вичин къаридиз. – И БицІирбегаз ирид какадин са къайгъанах! Тадиз!

Ирид какадин къайгъанах жедай арада Насруллагъ муаллимни атана акъатна.

– Аку-у, БицІирбег, – лагъана Насруллагъ муаллимди. – Вун тІвар-ван акъатнавай машгъур гада тирди виридаз фадлай малум я! Къуччагъ я вун! ЯтІани, за вуч лугъузватІа, яб це.

– Буюр, – лагъана за. – За гъамиша чІехибуруз яб гузвайди я.

– АкІ ятІа, лап хъсан, – лагъана Насруллагъ муаллимди. – Гила аку за вуч лугъузватІа: гъич садрани къакъан къавалай хкадарун герек туш. Гъич садрани хъархъун таран кукІушдиз хкаж хъун герек туш. Югъ няналди вацІун кьерени ацукъмир...

– Вучна кІандатІа лагъ, за яб тузва.

– Нин вуч квахънава лагъана ван хъайитІа, тадиз фена жагъура! Гъа вахтунда вун ви мурад-эрзимандив агакъда, вири жеда.

– Воробъеваз хъиз медаль гуда, яни?

– Ирид какадин къайгъанах, са чухсагъулни кьилел алаз!

– Чир хъана.

Гъа икІ закай чина виридаз машгъур БицІирбег хъана. Са нин ятІани са вуч ятІани квахънамазди, чукурна зи патав атана, тІалабзавайди я:

- Бицирбег, чан халудин... Бицирбег, чан халадин...
- Буюр, лагъ. Зун гъазур я.
- Бицирбег, чан бала, ви вилер хци я, ви кIвачер зирек я...

Зун тадиз гъатзава рекъе. Вуч квахънаватIа жагъурна, гваз хквезва за. Ахпа незва къайгъанахар. Гъикъван неда?

Аквадай гъаларай, чи Катрамаканда медалар гун адет хъанвач. Катрамаканда къайгъанахар я, Воробьев авай чкада – медалар. Айиб авач, къуй къайгъанах хъурай, зун рази я.

1981

ПИРИМАН РУШ ГУЪЛПЕРИ

Абур са кубрикда къуд матрос авай. Пуд кас, морякри лугъудайвал, «гъуьлуьн жанавурар», сад – Иса тIвар алай са катрамаканви. Вичи художественный училище куьтягнавайтIани, и Исади гъуьлел, нафтIар ял завай танкерда кIвалахзавай. Мегер ихтин касдиз ажуж кас лугъуз женни? Хъсан ихтилатчини тир ам, викIегъни...

Садра зулун сифте къилера, Бакудай экъечIай танкер, нафтI ялзавай гими Астархандихъ рекъе гъатайла, кефердин къуватлу, чукIулди хъиз атIудай гару суза ийизвай.

Лацу каф алай къакъан лепеяр къве патахъ пай ийиз, танкерди кефердихъ гьерекатзавай, амма адан чими кубрикда, пуд юлдашди сивер ахъа хъана, катрамаканви Исадин ширин ихтилатрихъ яб акалзавай:

– Пагъ, яда-а-а! Ахътин мехъерар чи хуьре жеда-а-ай, ахътин мехъера-а-ар!.. За квез вуч лугъун, вуч талгъун! Зуьрне-далдам ядай – дуьз пуд юкъуз! Гъар пакамахъ, гъар нянихъ къакъан къавал... Ахпа къилдин чкадал. Кимел ва я къурак! ТIаратIар акIурдай къакъан къавал, пагъ, на лугъуда, пайдахар я, гарал алай! Къвавахдин пешери хъиз липIлипIарзава... Хунчаяр, савкъватар гъидай – къуьнел къуна... Жегъил рушари, къарийри... Аквадай ваз, тIвалунал кутIуннавай тIаратI къуна, абурун виликни, гада гала... Са цIуд йисара авай аял! ВикIегъдиз, дирибашдиз, такабурдиз, хур экъисна, къил тик къуна, деминив, мехъер авай кIвалив агатзава... Пагъ, ахътин мехъерар жедай, ахътин... Чамарар башлаламишдай, сад лагъай чка къурдаз савкъват гудай... БалкIандин гарданда яру бешме твадай... Свас гъайи пакамахъ лишанар ядай. Тфенграй. Са виш метрдин яргъал ланш акIурдай... Гъа ланшунин къилел кака эцигдай... Ягъа гила, са виш метрдай гъа кака! Амма ягъдайбур авай... Къуршахар къадай, садни чамаррай вири мехъеррик акъажунар жедай... Инсанар къведай – вири хуьрерай... Эвер авун герек тушир. Мехъер яни? Я. Саламалек! Алейксалам! Ваз мехъерар мубарак хъуй! Чухсагъул, ацукъа атIа къиле. Хъуьцуьгандал ацукъа... ГъакI тир, стха... Катрамаканда мехъер хъанани, аквадай ваз, ви-и-ри, эл-жемят ахмиш жезвай далдамдин ван къведай патахъ... Ахпа чина къал акъудун чидай кар тушир, стха... Къал акъудай кас чувалда туна, сив кIевна, гуьнедай агъуз авадардай тир чина... Яб гузвани? Яб це ман... Чна, бици гадайри, са кIвачел къуьлердай...

Са сятда деминай экъечIдачир чун! Пагъ, вахтар алатна хьи! Вирт хъиз ширин вахтар! Шаз эхиримжи сеферда Катрамаканда мехъерик хъана зун...

Са руш акунай заз а мехъерик... Яда-а-а, вуч такабурдиз акъвазнава-ай! Садахъ галазни кьюълзавач ида... Вучда? ГъикІда? Им нин руш хъуй? Чи чавуш акъвазнава зи вилик. Ланш хуруз яна, кьюълзавайбуруз килигзава им. Геляна къвалахъ, им нин руш ятІа хабар кьюна за. Гъич чІарни юзур тавуна, я заз, я рушаз килиг тавуна, чавушди жаваб гана:

– Мешебеги Пириман руш.

За а зулуз багъда къаравулвал ийизвай. Дуъз лагъайтІа, къаравул чи КІанац ими тир, зун гъакІ, имидин чкадал...

– Вуна художественный училище куютягънавайни?

– Куютягъна, хуъруъз хъфенвай зун. Яб акала ман! Яб гузвани? И багъни гъинва, лугъун за квез – са къил Севрен дерада... Тамун юкъва. Чина, о-о-о, север, валлагъ, аквада ваз, къил галтадиз, къил галтадиз атана лап мискІиндин вилик ацукънава... Север чина пара ава! Са бригада... Гъа и Северин багъда ава зун... Тфенгни гва зав... Няни я... Къеж квай рагъул цифер синерилай галчІур жезва. Йиф акъуддай чкадихъ къекъезва. Гъа и арада, багъдин вини къилияй дишегълиди эверай ван акъатна:

– Исаа-а-а!

И вахтунда Севрен дерада дишегълидин сес?! Зи тІвар къаз эверзава. Белки, ал паб ятІа?

Мад сеферда дишегълидин сес акъатна:

– Багъдиз къведай ихтияр авани, я Иса-а-а?

Яб акалзавани куюне? Дуъз лагъайтІа, кичІени хъанва заз. Тфенг хуърайтІун, тфенгди вучда? Фикирна, фикирна, эхирни за ван алаз жаваб гана:

– Ша, ша! Ихтияр авани, вуч лагъай гаф я?

Акуна заз, балкІандаллаз са кас къезва... Килигзава зун... Яраб дишегълидин сес авай итим я жал? Ахътинбурни дуъшуъш жеда эхир! Ваъ, дишегъли я... Итим туш. Атана агатайла, акуна заз, гъа руш я... Чавушди лагъай Пириман руш Гуълпери. Мехъерик акурди. Идаз зи тІвар гъинай чир хъанвайтІа? Хабар кьюнай жеди. Ам рехи балкІандал алай. Вуч хабар я? Са хабарни. КІани-такІанди? Са тІимил ичер.

– И багъ ви-ири, тарарни галаз ваз хуърай, – лагъана за. Яб гузвани куюне? Яб це ман! Зи кумада хъипи ичер авай, хъсан сав хъанвай... Хкъяна вичини, зани, ацІурна за идан чанта... Ахпа килигна зун идан чиниз... Агъ атІай мез!

– Гуълпери-и, – кушкушна за. – Гуълпери...

Пагъ, атІай мез! ИкІ лагъана, за адан гъилел жуван гъил эцигна... Аку, икІа, мегърибандаказ... Акунани? Бирдан ам дилиди хъиз къудгъун хъана... Зи хъуъкъез са лапІаш вегъена, гадар хъана, кумадай экъечІна, ичерни гадарна, балкІандал ахкъахна...

Садрани заз акъван регъуъ хъайиди тушир...

Зи къил-къилел хтайла, ам багъдай экъечІнавай. Яргъай балкІандин кІвачерин ван къезвай...

Зун пакалди ксаначир. Яраб хъфена хуъре вуч лугъудатІа? Бубадиз вичин. Пиримаз. Са карни авачиз русагъ хъайитІа вучда? Я стха, мад гъакІ, гъил-гъилел эцигна лугъуз дили хъайила...

Эхирни зулун гел квахъна. Я Гуълперидин патай, я адан буба Пириман патай са ван-сес акъатнач.

– Ам куь Катрамакандай туширни?

– Ваь, патав гвай Чунчубурай... Катрамакандай тушир... Гъа икI ван-сес акъат тавуна, гатфар алуькна. И гатфарихъ, къасухдай хъиз, чи къун-шийрин виридан алафар куьтягъ хъанвай. ХъуьтIуь яргъалди чIугунвай, гъавилай... Зи имидин, КIанац имидин кали къе-пака хадайвал я, амма цура гъич векъин са къални амач...

– Аку, Иса, – лагъана КIанац имиди. – Векъер тахъайтIа, кални рекъида, данани... Векъер жагъурна кIанда.

Гъинай жагъурда? Нивай къачуда? Чунчубурун уьруьшда тек са тая ама... Вучда? Варз алай са йифиз, кIирни къуна, фена зун и таядал. Бал-кIанни гва зав. Чи къунши Хужавердидин балкIан... Дуьнья ахвара ава. Лал-баябан я чуьл. Чилер, цавар – вири. Агакъна зун таядив. ЭвичIна балкIандилай, таядилай са чарх яна, башламишна за кIиринивди векъер хкудиз... Бирдан икъван секин, икъван баябан вири дуьнья ахварал алай вахтунда мадни дишегълидин сес акъатна:

– Къуватар хъуй!

Яраб вилерикай карагзавай жал? Таядивай са акъван яргъал тушиз, лацу живедин кIунтIунал лацу балкIандал алаз, такабурлу дишегъли акъ-вазнавай. Я залумдин руш! Йифен къулар – ви ина текдиз вуч ава? Ваз кичIедачни? Ваз жанавурдихъай кичIе туштIа, итимдихъай кичIе хъухъ, итимдихъай кичIе туштIа, ихътин мекъи йифиз къаюхъай, чайгъундихъай кичIе хъухъ...

Яб гузвани куьне? Яб це ман!

– Вун вуж я? – жузуна дишегълиди.

Акуна заз, балкIандаллай дишегъли Пириман руш Гуьлпери я... Гъа руш... Гила вучда? Идан ина вуч авайди я? Идаз вуч герек я?

– Жаваб це, вун вуж я? – тикрарна ада.

Жаваб ганач за.

– Вун биши яни? – жузуна ада гъа алай чкадилай. Зай ван-сес акъатнач. Эхирни ада вичин балкIан акъвазнавай чкадилай зун галай патяхъ гъална. Зазни кIанзавайди гъа им тир. Чанда фул аваз адан винел феи зун къудгъун хъана, чIагана... Ада зи винелай цавуз са тфенг ахъайна.

Вучда? Вуч чара акъудда? Пириман рушан Гуьлперидин тфенгдиз жаваб яз Севрен дередай са жанавурди къув яна.

– Цил вахце! – гъарайна, ада залди мад тфенг хкажна...

Маса чара амачир.

– Ма, къахчу, – за адалди гъил яргъи авуна.

– Инихъ, залди гадара, – лагъана ада.

– Вакай мусанлай къаравул хъанва, я руш? – жузуна за.

Ам са геренда кис хъана. Аквадай гъаларай, гила адаз зун чир хъанвай. Сесинилай.

– Йифен и вахтунда ви ина вуч авайди я, я руш? – жузуна за.

– Таядиз килигиз атанва.

– Им куь тая яни?

– Колхоздинди я, ам чи дахди хуьзвайди я.

Са геренда я зай, я Пириман руш Гуьлперидай сес акъатнач. Севрен дередай мад жанавурди къув яна.

– За вун чиниз хутахда, лагъана ада, – чи дахдин патав.

– Вучиз?

– Угъри яз.

– Угъри яз? – мягътел хъана зун.

– Ун, угъри яз.

Дахдин патав хутах тавуна, ахъа хъувуртIа жедачни?

– Ваъ. Завай дахдиз таб ийиз жедач.

Вучда? Йифен къулар. Кутуна руша вилик, хутахзава зун чпин Чунчубуриз. Угъри яз... МуьтIуьгъ тежедай чара амачир, куьне яб гузвани? Яб це ман. Хутахна зун Гуьлпериди чпин кIвализ. Дахдин патав. Саламалейк! Алейксалам, чан хва! Къулан патав, пичиниз далу яна, къурай хутарив чай хъвазва Пирима. Жеминай.

– Ацукъа, чай хъухъ, чан хва.

Ацукъна зун. Зи вилик хуьрек эцигна. Къуна за. Чай эцигна, хъвана за. Ахпа Гуьлпериди вичин бубадиз зун вичи гъинай хканвайди ятIа, вучиз хканвайди ятIа, вири ихтилатна.

– Сухар акъуддай КIанацан хтул я ма-а-ан, – лагъана Пирима вичин спел чухвана.

Пакамахъ зун геждиз ахварай аватна. Къарагъна, пек-лек алукина къ-сцел екъечIна зун. Акуна заз, Пирима, вичин цурай акъудиз, къве шеле кутIунзава. Векъерин. БалкIандин шелеяр.

– КIанацан хтулдив фу нез тур, я ру-уш! – лагъана Пирима вичин ру-шаз. – Хъфена Катрамаканда ам вуч рахадатIа, низ чида?

За фу тIуьначир. Зи вилик нисини фу эцигнавай. Са истикан чай хъванай за.

– Гатуз вахкунин шартIуналди, – лагъана Пирима балкIандал шелеяр хкаждайла.

Са арадилай зун Катрамакандиз рекъе гъатна. Гуьлпериди чпин къакъан къавалай жив вегъезвай...

Чунчубулар авай дере къуна лацу циф галчIур жезвай. Са тIимил вини-дихъай, гъеле цифеди чуьнуьх тавунвай къванцин кIвалин къавун чередал мешебеги Пириман руш такабурлу Гуьлпери акъвазнавай. Заз акI тир хъи, на лугъуда, ам зи гуьгъуьниз килигзава. КукIушдал хкаж хъана, за Гуьлперикиз гъил юзурна... Эгъе-е-е! За квез вуч лугъун! Гъахътин уьткъем рушар ава чинра! Яб гузвани? Квез за гъеле ихтилатнавач...

* * *

Са кубрикда къуд матрос авай.

Кефердин къуватлу, чукIулди хъиз атIузвай гару суза ийизвай, амма гимидин чими кубрикда, катрамаканви Исади вичин дустариз ихтилатзавай... Хайи чилин инсанрикай, чилин манияр лугъузвай.

Гъеле къуьд алукънавачир. Гъеле гуьл муркIади къунвачир.

Гъеле гатфарин нурлу чими ракъини къайи муркIарни цIурурнавачир.

Гъеле вири вилик квай. Яргъал шегъерарни, яргъал гуьлерни, яргъал океанарни – вири...

1964

Шишат

Ханбиче ХАМЕТОВА,
Дагъустандин халкъдин шаир

КУКУ БАДЕ

(Поэма)

Дегиш жезва хесетарни,
Иски жезва хкетарни.
Пак адетар квадарзавай
Вахтунни чун шадарзавач.
Жигъиррикай мягълеяр жез,
Угърийрикай къегъалар жез,
Аквада къуьн-къуьне аваз,
Фирла гъилер эчле аваз.
Тебиат я ажаиб затI
Зул я, къуьд я, гатфарни гад.
Хуьзвай вири, писни хъсан,
Къуд патани ава инсан.
Гаф къуватдай аватзава,
Фу къиметдай акъатзава,

Сур атIузва улакьдалди,
Лакъан женни яракьдалди?
Рушни диде, бадени вах,
Сейлизамач сусариз тахт,
Сейли гафар «халаяр» я,
КъацIай пулар хараяр я.
Чукурзава бедендай ягъ,
Ягъанатдин гана хъиз пIагъ,
НуькI халади кар къунатIа,
Пак адетрин вар къунатIа?
Гила гъим хъуй рикI алай мах,
Чи хтулриз ми хъи булах
Герек я чеб къепIерамаз,
Лугъуз баде кIеверава.

* * *

Чаз ахъаймир дяведикай,
Чун дявеяр акурбур я.
Гуьгъуьл хайи вядедикай
Ажугъдин гаф лугъурбур я.
Мус акунай чаз аялвал,
Лап такуна алатна ам.
Чаз акуна гъижранни гъам
Дяве хъварс хъиз аватна чал.

Хуьз фейиди бубайрин чил
Вуч яргъариз акъатна хва,
Спел, чуру алачир чин
Телеф хъана гъурбатра хва.
Багъри касрин атIай ахвар
Дявекарриз сувар хъана,
Вил галазни вилиз таквар
Яд яланра суар хъана.

Чапхунчияр, туьгьметармир,
Чи мандик шел ква лугьуз,
Чаз чи накъвар къелетармир,
Гьуьлуьн церик къел ква
лугьуз.

Хазвач чна чи рухваяр,
Дидейрин рикI гьам
хьун патал.
Чилиз герек я архаяр
Гележегдин кам хьун патал.

* * *

Шумуд сефер хабар къазва хтулри:
«Куку баде лакIаб яни, тIвар яни?»
Гьар сеферда тади гузваз купулри
Жаваб ганач, им бадедин кар яни?
Ингье хьуьтIуьн яргьи йифер алукьна,
Хтуларни ацукьнава цIар гана.
Алатай вахт зи япарихь галукьна
Масан касдин сес, чаз куку тIвар гайи.
«Яб акала, хтулар, квез хиве къур
Ахьайда мах, дуьз лагьайтIа им мах туш.
«НуькI хала» туш савдадин цаз гьиле къур,
Къадирсузвал инсан патал дамах туш.
Диде-буба, вахни стха-къуьдхверар
И къуд кас чахь авай гьвечIи хзан тир,
Мух чразвай, алатнавай къуьгьверар,
РикI шадзавай пIинид таран лишанди.
Хабар гузвай къунши папаз дидеди
Ацукьнава лугьуз къуьртIи какайрал,
Гьекь алахьиз фу акъатдай акайрай,
Ислягьвилини лишанар тир вядедин.
Симин тарцихь галай чIулав шляпа
ЛеветIанан сесиналди раханай
Чин вад йис тир, ахвар амай чи япа,
Шляпади «дяве, дяве!» лагьанай.
Алгъана чаз темен гана фейи дах
Чаз акурди эхиримжи сефер тир.
Чун авайди чи уьмуьрдин сегьер тир,
«Дяве» – и гаф чаз къугьунар ва хьвер тир.
Дидеди чаз нагьв акъатай вил михьиз
Къайгъанакъи гьазурнай къве кукудин
Са легьзеда дегиш хьанвай вири хуьр,
Маниярни кутазмачир Бакудин.
Фейи дахни хтанач, чаз акурди
Къве цIар авай, пуд тIуб алай тел хьана.

Ярх хъанай бах, кІвач амуќьнай каќурдиз
 Чи кІвалени яс чІугвадай мел хъанай.
 Къаралту хъиз гъахъай чІулав шаршавда
 Фидай диде къуъртІи вечрез твар вегъез,
 Къайгъанахни хъийизмачир ягълавда,
 Ухът аладриз ацукъдай ам квар вегъез.
 «Бомба, бомба!» ацахъда кІвал, са кІам-шам,
 Чун къвед къуна катнай диде, къилих – верг.
 Мад сеферда ялавди къур кІвализ ам
 Гъахънай тадиз къутармишиз диде – верч.
 Агакъначир, эхиримжи келима:
 «Зи балаяр, зи къве етим, къве куќу!»
 Хкетрик квай эхирзаман тир има,
 Сифте гуж тир чна къатІай, чаз акур.
 Чил къазунна гъахъна бомба – аждагъан,
 Хуъруьн са пай хъалхъам хъана, фур хъана.
 КІевна фуру диде-верчни некІегъан,
 Дидедизни хъалхъамдикай сур хъана.
 Пакад юкъуз хабар хъана Дербендай
 Чи дахдин дуст Данил халу атанай.
 Чун серсер тир, чи руьгъ фенвай дабандиз,
 А халуди чун Дербендиз тухванай.
 Чи дахдин дуст Данил халу субай тир,
 Инсанрал рикІ алай, къилих къулай тир.
 Чарар-цІарар туьќІуьрна хъиз, детдомдиз
 Тухванай Данил халуди чун дуьм-дуьз.
 Мукъвал-мукъвал чал къил чІугваз къвез жедай,
 Чаз нинияр, кендирагъар гъиз жедай.
 Чаз къведаз ваъ, гъидай вири аялриз.
 ЧІехи жер къван тухузвай чун хиялри.
 «Чи куќуяр» лугъуз чавди рахадай
 Данил халу къазвай чна архадай.
 «Къве куќу», чун вахни стха садзавай,
 Лугъунал чун рази тир, чун шадзавай.
 Вахтар фена, чІехи хъана, агакъна,
 Ашукъ хъайи стхади свас хкагъна.
 Вилик фена Данил халу тупІал гваз,
 Рахана ам, гуя важиб агъвал гва:
 «Куќу хва я, лакІаб я им хчин зи,
 Им важиблукъ мярека я къилин зи.
 Гуьгъуьна мад мехъер-куќу рушанди,
 Шукур, Аллагъ, амуќайтІа зулалди».
 Адет чІурнач вядеди, зул алуќьна,

Амма гъайиф, Данил халу амукънач.
Зун тек хъанач, къвалав хъана стха зи.
Куку стха, къуьдхвер стха, арха зи.
Яргъал-мукъвал муьгъуьббат заз чир хъана,
Свас хъана зун, лакIабдикай сир хъанач.
Диде хъана, гила зун куь баде я,
Куку баде, уьмуьр фенач бада яз». **Зи хтулар, рикI алайбур махарал
Темен гана, ракъурна за ахвариз.
Жезвач завай къил акъудиз махарай,
Мад «НуькI хала» акуна заз ахварай.
Бедлем межлис тир, ацIанвай «КIубанрай»,
Манидар яз «НуькI халани» атанвай.
«Ша, НуькI хала, хурал чуьнгуьр эчIягъа,
Чуьнгуьрдин пуд симинихъни кежягъа!»**

НуькI хала:

«Лагъ лугъунал лугъуз женни,
Хуьр гадарна гада фена...

Хор:

«Лагъ, бала, севдуюгъум!»

НуькI хала:

«РикI акъудна къалаз женни,
Зи савдаяр бада фена-а-а!

Хор:

«Лагъ, бала, севдуюгъум!»

НуькI хала:

«Къатирзаллаз базарзайтIуз
Рехъ алатна фенайтIа зун?

Хор:

«Лагъ, бала, севдуюгъум!»

НуькI хала:

«Дабандиз цаз феи юкъуз,
Авамвиляй шенайтIа зун?»

Хор:

«Лагъ, бала, севдуюгъум!»

НуькI хала:

«Лагъ лугъунал лугъуз женни-и-и?»

Хор:

«Лагъ, бала, севдуюгъум,
Яшамшрай НуькI хала,
Къалп вядедин сикI хала!»
– Хьуй базарар гурлубур

Сух дабандиз цаз, хала,
Муъштерияр варлубур,
Къалура кван наз, хала
Наз хала, наз, хала,
Савдада тур цаз, хала.
Лагъ, бала, севдугуъм».

НуькІ хала:

– «Лагъ лагъанал лугъуз женни-и-и?»

Хор:

– «Лагъ, бала, нуькІ хала,
Межлис, мехъер пикІ хала».

НуькІ хала:

– «Лагъ лугъунал лугъуз женни-и-и?»

Мани лугъуз кичІе хъанва

Тарифлу цаз дабандавай

Гилад ам зи рикІе хъанва.

Лугъ лугъунал лугъуз женни-и-и?»

Хор:

– Лагъ, бала, севдугуъм!»

НуькІ хала:

– «Вучин, гъикІин,

Зун халадай къазамач,

Къир цанава чи куьчеда – цаз амач

ТакІан хъанва зун – нуькІ хала аялриз,

КъабулдатІа, фейитІа яд яланра?

Лугъ лугъунал лугъуз женни-и-и?!»

.....

Хъвехъ ягъай хъиз аватна зун ахварай,

Гилад гъикІ кыл акъудрай за махарай?

Квахъна ахвар, зун хиялри тухвана,

Амукънава зун ихтибар туьхвена.

Ажеб жедай тиртІа живи шаклувал,

Ашкара я чи вахтунин айрувал.

Артух жезва «НуькІ халайрин» базарар,

Чаз, авамриз, къалурзавай газарар.

Чпи-чпин дабандиз цаз сухзавай,

Мефтехуарар, цаз маса гуз тухзавай.

Пуд фу-пуд гъер, кыл акъатдач къастарай,

Чин я лугъуз къалурдайбур астІарар.

Пуд гъер гана свас къакъуддай езидар,

Къарачияр, амал чидай изитІар.

Сусахъ къачур чуьнгуьрдин сим кІардайбур,

Рагал гьалчиз чуьнгуьрар кукIвардайбур.
Вири санал «НуькI халадин» гьунарар
Саце кIватIна, элдин зигьин курдайбур.
Вужр тир и «тербиядин» иесар
Ният чIуру кардик кутур хьитресар?

* * *

Девирарни тикрар жеда лугьуда,
Гьар затIунал са тIвар жеда лугьуда.
Инсан хьтин гаф я нуькIни вири квай,
Ничхир, гьайван-вердиш гафар гьилик квай.
Кьилдин гафар: чубарукар, билбилар,
Таниш нуькIвер-кукупI лугьур зибилар.
Лекьер, пехьер, картар, кьветер, агьзурар,
Дугьрибурни жеда, гьакIни азгьунар.
АлцумайтIа чIуру крар палан яз
«НуькI халадин» терездин хел залан я.
Ам аялриз ахьагьун гьи иман я?
Хкет лугьуз, ам са эхирзаман я.
Вахт алатна, цIийи девир алукьна
Гьяясуз «НуькI» куьн иес яз амуькьна?
Вечрез кьадир ава гьар са кукудин,
Вафасуздан куку жеда лахьуди.

Куьз я чешне кукупIдин – тахсарадин,
Са вич патал кIуф тунвайдан кьарада?
Гьахь туш гьардаз чи уртах гаф «нуькI» лугьун
«НуькI халадиз» на диде-нуькI гьикI лугьун?
Аялриз гуз адалатсуз чешнеяр
Хкудзавай тербиядин бинеяр?
Какадарна эркеквални дишивал,
Ягь экьична, кьалурзавай нашивал.
Дидевилин везифаяр квадарна,
Дабандай цаз акьудна, цIуз гударна,
«НуькI халайрин» гурлу я, кур базарар,
Дуьнья кьазвай тIегьуьнарни азарар,
Кваз такьуна ацукьун дуьз жедани,
Чаз цаварай кьени хкет кьведани?
Гьи лайлай я герекди чаз кьепIинихь,
Гьихьтин гьава галатIа чи рикIинихь?

«Хала» – гаф туш адетдин,
Къве манадин гаф я им.
Са мана я дидевах,
Муькуьди-паб чалкечир.
Фиргъаван руш тІалабчи
Къурабайрин вах ятІа,
Гузвай рикІиз азаб чи
Пис тІал авай свах ятІа?
Артух жезва куьчейра
Савдадавай халаяр,
Куьз я абур куьчери –
Вядедин чин хал алай?
Капач гьалчиз михинал
Женгинава бязибур
Невс-паливан симинал –
Алукьна вахт гурбагур.
Яраб къуьруь жезватІа
Тербиядин илимар?
Алем гьинихъ физватІа?
Фикирлу я алимар.
Буба маса гудайда
Маса гуда Ватанни,

* * *

Павлик велед, терс гада
Хаин хъайи хзандин,
Къужа хъуй лап, садани
Адаз Павел лагъанач.
Ватандани, ядрани
Хаиндив гьил вуганач.
Вахт тІвар алай арифди
Мукьуфтивди гьалатІар
Квадарзава тарихдай
Хаинарни жаллатІар
Цав муьтІуьгъай къагьриман
Эмирован тІвар хуьзва,
Ватан патал чан гайи
Баркалладин кар хуьзва.
Валентин я адан тІвар
Къадач а тІвар чигит яз,
Яру гьед я алай зар,
Чида ам чаз игит яз.
Сад хаин, сад игит я
Санал жедач келима.
Аскервиллиз фирла, хва,
Чира сифте илимар.

* * *

Хиросимар, Чернобылар – хьалхъамар,
Иски тежер хирер, рикІел алама,
А хирера экъуьр тийин риб, баде,
Куку баде, чилин шардин диб баде.
Эдеби яз анжах къени кар фида,
Гележегдиз ви лакІаб, ви тІвар фида.
Дурум гурай чили-чІехи кукуди,
Аман, аман, тахъуй чи чил лахъуди.
Я рехи чил, вун чи чІехи диде я,
Даим экв гуз чи гьед хъурай винера!

* * *

Вахт, чи рикІиз гумир на цІиб,
Гьар кукуда хърай цициб.
Чилин шар я назик куну,
Мукъаят хъух, мийир лахъу.

Каинатдин гьетерик чун,
Хъурай уртах экверик чун.
Ракъини гуз къибни туракъ,
Кардик хъурай цавуун улакь

Йифен – лапма – лацу гимиш,
Варз, экв пайиз я вун вердиш.
Чи багъа къеб, алай чи гъил,
Умудрин гуъл, чи вили чил,
Хуъх, азизди, инсандин гел,
Авач ваз тай, авач а бедел,
И дуъньядик чи пай хъурай,
Вун инсандиз къулай хъурай!
Вун накъвар туш, муг я цими,
Каинатдин гъуълел гими,
Берекатрив ацлай сини,
Куърпедин рикI алай нини,

Гъейранардай дуънья вири,
Дагълар-мармар, вацIар-гъери,
Чаз гъед чидач валай гъейри,
КIвачи чил къаз я чун дири,
Несилрин руъгъ хуъзвай ери,
Тахъурай ви гъуълер къери,
Авач делил аси жери,
Гъар са руш я гуъуъръ-пери,
Веледар я хуъзвай хари,
Жаван я вун хуъдай багъри,
Чи камаллу баде-къари
Вун я веси, вун я мани,
Вун я, вун я, чи чил вири.

ВАХТУНИ ЧИ ПЕЛЕЛ ГЪИЗВА БИРИШАР

(Сонетрин таж)

I

Заз – бажагъат, квел акурай, я Аллагъ,
РикIе мурад туъхуън тийир бубу я.
Такабурлу дакъгарни чи далу я,
Чи мураддиз векил хъурай цавун тагъ.

Чехи рагъди элкъуързава чилел цагъ,
Дагъдин вацIар авахъзава гурлу яз.
Дувул квай тар галтад жедач шалу яз,
Я тIурфандин виликни ам жеч куълягъ.

ЮкIвар-чипIер ягъиз, теспягъ чIугвазвай,
Уъмуърдин дад, уькIуь-цуру аквазвай,
Чи кимерал фикирлу я чуруяр.

Агакъзавай хтулрин кам къатIазвай
А къужайрин рикIе мурад авазва –
Хайи чилин мягъкем хъунухъ паруяр.

2

Хайи чилин мягъкем хъунухъ паруяр –
Им са мурад ваъ, чарасуз къайда я.
Герек къвезвач маса жуъре савдаяр,
Гъалтда лугъуз кIвач галкIурдай къанлуяр.

Чпин къастар ацIурун тир кандуяр,
Хер алайдаз жерягъни туш, давани.

Четин рекъе къени туш, я пакани,
Чанахда кѹф тунвай къаних жадуяр.

Кваз къан тийиз тѢбиатдин къенивал,
Чамардава хъурай лугъуз хъайивал,
Элкъвей чарх хъиз къунва чпин хуруяр.

Къилин кар яз къазвайбуруз сейливал
Акси хъурай чи къастунин кѢвивал,
Русвагъ хъана амукъдайвал «халуяр».

3

Русвагъ хъана амукъдайвал «халуяр»
Важиблу я хъун вахтунин фирида.
Чарасузвал гъисс тавуртѢа вирида,
Хъуьреда чал кефинавай зарлуяр.

Чантаяр гваз, кѢватѢиз яру-ѢѢруяр
Гадни-гатфар къевез алатда бязидан.
Пехъери хъиз, вил эцигдай зизидал,
Веледарни хуьда хамлу-хару яз.

Багъри чилин гъиссун патал къарувал,
Къуват кѢанда гъам рикѢе, гъам гъилера,
Яд касдикай герек чѢавуз жеч панагъ.

Русвагъ ийиз чѢуру ният, чѢурувал,
Герек я къаст, хинвал чи вилерин.
Чи мураддиз векил хъурай цавун тагъ.

4

Чи мураддиз векил хъурай цавун тагъ,
Чи чил накъв туш, къуьл гайила руг жедай,
Ам ужагъ я, чубарукдин муг жедай,
Тухум-тара, пакдиз хуьзвай намус, ягъ.

Чи къулан ваѢѢ, чи Шагънабат, чи Чирагъ,
Гамаринни халичайрин кваг чира.
Тарих авай пак гъаларин ранг чира,
А гиширри хуьзва девир, чи ал рагъ.

Алатай вахт гирнагъ авун бес жедач,
ХъуьтѢуьн раж жеч хъуьченрамай гъуьреркай,
Къе кваз такъур кам пакани туш гумрагъ.

Каспид лепе жележдин сес жеда,
Ам къисмет яз къуртIа амай гъуьлеркай,
Руьгьдин рехъни какур жедач эсиллагь.

5

Руьгьдин рехъни какур жедач эсиллагь,
Мад Къавкъаздал алтIуш хъанва уьлкеяр,
Гъарда вичиз къаз дегълизар, куьчеяр,
Денгзава яб, жемятар ийиз кирягь.

Невс къатибур акваз чин атIузва пагь,
Гъарда вичин тIвар язава мегъалриз.
Ажурбурун югь элкьвенва рагъданриз,
Рагъул, чIулав булутрини къазва рагь.

Зи жемят, вун куьз иес я туьгьметрин,
Аси яни, вуч лугъузва цавари?
Нин гъилева къадагъайрин паруяр?

Бейкефзава чун чаз гузвай къиметри,
Рехь алатна, хъанвани чун авара?
Чи бейниди хуьзвачни къван кIаруяр?

6

Чи бейниди хуьзвачни къван кIаруяр,
Лишан гайи пIини акваз кIватI жедай?
Агъзур нугъват, агъзур нефес сад жедай,
Тебиатди гузвай тарсар-къанунар.

Гъуьжет алач, къиметлу я сабурар,
Вахтсуз атIай кал емишдихь дад жедач.
Чилел живер аламай къван гад жедач,
Чешнеяр я хуьн паталди абурар.

Чимел юкъуз ламу тахъуй барутар,
БалкIанрини чил гатурай кикелди,
Къведа легъзе виже текъвер къусуяр.

Несилри чаз талгъудайвал кубутар,
Камаллу гаф вине хъурай кимел чи,
Къуй, чаз чапдиз килиграй чи айруяр.

7

Къуй, чаз чапдиз килиграй чи айруяр,
 Фадлай тестикъ хъанвай чпин гъейривал,
 АлтГумариз арачивал, илчивал,
 Чи рекъер къаз ракъурзавай атлуяр.

Хиве къаз таз, хушуналди аслувал,
 Тамамардай чпиз герек игътияж,
 Невсни ният акъалтГ тийир хъанва раж,
 Шумуд несил хъфизва жез эгълияр.

Чи бубайрин тГварар алай къванерни
 Яд-яланрихъ хутахзава ягъийри,
 Гуьгъуьнаваз хуьруьн-кГвалин къижни агъ.

Чи куьчеда къурабайрин сесерни...
 Патанбуру тГуб юзуриз багърийриз,
 Сустарзава чи камунин бисмиллагъ.

8

Сустарзава чи камунин бисмиллагъ,
 Акъудзава чи сабурдай тГеквенар,
 Долларрикай къунвайбуру элкенар,
 Хаинбуру гъуьлягъдизни гудай пГагъ.

Хийир къведай тГеквен акваз я гумрагъ,
 Ахъайзава гъар са къурак туьквенар.
 Далдам лугъуз гатазвайбур легенар,
 Руфунрикай туькГуьрнавайбур чанах.

Хуькуьрзава тарихдикни, чГалакни,
 ВакГари хъиз эгъуьнзавай бустанар,
 Теклифзава чаз элячГдай кГаламар.

Чаз герек туш алтГумар гвай са вакни,
 Вилериз руьхъ гадарзавай вагърамар.
 Къвез хъфизва амал тахъай макъамар.

9

Къвез алатда амал тахъай макъамар,
 ТГалабчияр рекъерамаз нянедин,
 Ягъсуз чинар, хкаж хъанвай сегънедал,
 ЧГални чилни маса гузвай шаталар.

Къе лагъайтIа, алаз багъа парталар,
БатIан алаз куърсар хъанвай ченедал,
Чи тIварцелай акъваззавай келледал,
Къабачийри акъудзава макъамар.

Вилик кутаз чпин тапан дастанар,
Жагъанвайбур яд уълкейра «ватанар»,
Ингилис, френч рахунарни къешенг я.

ТIарам жезва гъурчехъандин дамарар,
Хияллу я са кIвач аваз уьзенгда,
Вуч лугъузва къуьнуьхъ галай тIфенгди?

10

Хияллу я са кIвач аваз уьзенгда
Чи гъурчехъан-вагъшийрин чIал чидайди,
Лап пеленгдал гъуд хкажна фидайди,
Вуч хиялри тухванва вун, дуьзена?

Къе сегънедал алайдан сес са зенг я,
Пака лукIвал я зенгини гъидайди.
Бахтсуз рехъ я къурабаяр фидайди,
Яргъалбур я и хиялар, чIав ленг я.

Халкъдин дабан эгъуьнзавай хаинрал
Ихтибар авурбур куьн иес жеда –
Ни хуьда, лагъ, ятабрикай хзанар?

Чи чили чаз къалурзавай хайивал
Дувулрик квай чи бубайрин сес жеда –
Тарих кхъей ивидалди – уьздена.

11

Тарих кхъей ивидалди – уьздена...
Чижрени кваз, цекрени кваз азадвал
Хуьзва чпин тайифайрин абадвал,
Чанни гана, мягъкемарна мизамар.

Касрин тухум (уртах гаф я инсанар)
Чун кваз къадай мал-девлет я чи садвал.
Чин гъар садан ислягъ уьмуьр мурад я,
Хайи югъни ава чахъ, гъакI игъсанар.

Виридаз хъиз чи чилни чІал пак я чаз,
Виридан хъиз чи пайни ква ракъиник,
Чил элкъвезва, чи рехъ жезва давамар.

Гъардаз гъала багъри авай рак я чаз,
Саилар туш галай гъейри рикІинихъ,
Дегиш жезва чи вахтунин макъамар.

12

Дегиш жезва чи вахтунин макъамар,
Пака япухъ гъи маниди вандатІа?
РикІ шаддатІа, вахтуни рикІ къвандатІа?
Чи парудихъ галатІа гъи къавалар?

Яраб, алаз кІвачел ракъун шаламар
Дуьньядал чарх ягъиз уьмуьр гъалдатІа?
Нин къарар яз, гъи уьлкеда кІвалдатІа?
АкъатдатІа даим ялун паланар?

Хвеш гузва заз къацу жезвай тегъенгди,
Рей тагайда хъуьтІуьн къати аяздиз,
Дамахзавай мураддаллай суса хъиз.

КІеве туна цІинин хъуьтІуь-аязди,
Тараризни гъам таниш я суза хъиз.
Чи вил ала гъи терездал персенгдал?

13

Чи вил гъи ала терездал персенгдал,
Шаклу хъайи вил тухузва цавари,
Секин я цав, гуя физва ахвариз,
Гена за накъв вегъейди зи тегъенгдал.

Экуьн ярар, тІебиат вуч къешенг я,
Зун хтулди авудзава ахварай.
Малаик я, атанвай чаз махарай,
БицІи гъилер зал гъалкъада – им женг я.

Хушуналди гъатзава зун есирда,
Хтулдин сес кужумзава мани хъиз.
Къаш-къашдава къулал чайдан, къажгъанар.

Шукур гъизва за цаварин эмирдиз,
Ислягъ йикъакъ умудлу яз вири хъиз,
Лугъузва за, суест тахъурай вижданар.

14

Лугъузва за, суест тахъурай вижданар,
Бигъ-базар я къил квадардай дуъшуъшар.
Вахтунн чн пелел гъизва биришар,
Сегъер такурдаз амукъда рагъданар.

Сад ажуж я, муъкуъдаз бул хзанар,
Къегъалдиз гъед, хаин касдиз къаргъишар,
Садаз зиндан, садаз женнет, емишар,
Садбурувай къакъудзава маканар.

Цийн несил, зн гъиссериз гузвай рум,
Экуъ жезва мичІ кІудзавай цавун агъ,
Сегъерар я, за хтулдиз гузва пІагъ.

Зн Бубалух, вуч ширин я хуъруън гум,
Сергъят хуъзвай аскер яна дувул, пун
Заз-бажагъат, квез акурай, я Аллагъ!

15

Заз-бажагъат, квез акурай, я Аллагъ,
Хайн чилин мягъкем хъана паруяр.
Русвагъ хъана амукъдайвал «халуяр»,
Чн мураддиз векил хъурай цавун тагъ.

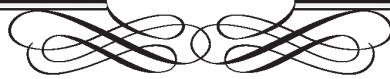
Руъгъдин рехъни какур тахъуй эсиллагъ,
Чн бейниди хуъзвачни къван кІаруяр?
Къуй чаз чапдиз килиграй чн айруяр,
Сустарзавай чн камунин бисмиллагъ.

Къвез хъфизва амал тахъай макъамар,
Хияллу я са кІвач аваз уъзенгда
Ивидалди тарих кхъей уъзденар.

Дегнш жезва чн вахтунин макъамар,
Вил тухузва гън терезди персенгди?
Бажит хъана, суест тахъурай вижданар.

Гьикаят

Арбен КЪАРДАШ,
Дагъустандин халкъдин шаир

ВАЧІЕ-ХВАЯР *

Роман

12-кьил

Арина Фёдоровнади Дагъда авай пак мескендикай авур ихтилат зун паталди цийи хабар тир. Ада заз лезги тарихдин малум тушир са зурба чин ачухнавай.

Аял ч'авара, гьелбетда, зи япарихъ Чепедин фурувай са акъван яргъаз тушиз Дагъда Шуаян к'вал ава, Шуая вичи аниз Вач'е пачагъдин к'вал лугъуда лугъуз, аниз фидай жигъир садазни чидач ва вуж, рик'ивай анаг жагъурда лагъана фин хъайит'а, ам анай къулухъди хкведач ва я дели жеда лугъудай хътин ихтилатар зи япарихъ га-лукъайди зи рик'ел хквезвай. Заз бадеди Шуаян буба Чайгъунакай авур ихтилатни зи рик'ел аламай.

Чи хуъревай Абдал Муса лугъудай касни садра Шуаян к'вализ акъатайди я лугъуз заз чидай. Абдал ксар пак чкайри чпел ч'угвада лугъузни ван хъанай.

Абдал Муса хуъруън вири гъвеч'и аялрин дуст тир. Аялриз адакай, мисал яз, Шуаякай авай хътин кич'и гъич жедачир. Къацу рат т'вар алай майдандал к'инт-лаш ва туп лаш къугъвадайла, к'инт'и ва я туп къугъун физвай чкадивай хатадай лап яргъаз акъатайла, патав гвай дерин к'ламуз ва я садан салаз-багъдиз, я тушт'а са нин ят'ани къавал аватайла, аялри абур хкиз Абдал Муса ракъурдай. Ам, муьт'уьгъ лук'и хъиз, фидай. Аялри чпиз и кардикай кеф хкуддай. Чпин кьилел-к'ивачел элкъведайди хъун абуруз хуш тир. Амма чеб къугъвазвай чкадал ч'ехибурукай са кас хъайит'а, аялри абурукай вил къядай, Абдал Мусадиз яргъаз акъатнавай к'инт'инин ва тупу-нин гуьгъуьниз чукура лугъудачир. Гьик'и лагъайт'а абуруз чпи гузвай ихътин эмир нагъакъанди ва ч'ехибуру къабул тийидайди, абуруз акун хъайит'а, тек са туьнбуьгъ ийидайди ваъ, жазани гудайди чизвай.

Абдал Муса зурба беден авайди тир. Адаз вичин чандиз килигай къуватни авайди аялриз тайин тир. «Вавай ат'а къван хкажиз жедани? Ваъ, гъич жедач!» лугъуз, Мусадик цай кутаз гъвеч'и гадайри адав зурба къванер хкажиз тадай. Ада къван, сифтедай гзаф мукъаятдиз ва сабурдивди руфунал эцигна, са к'ус ял акъадарна, ахпа

* Эвел виликан нумрайра

къве гъилни цавухъди акъажна къилелай са къвед-пуд гъалатда къуна акъваздай ва гъагъ секиндив чилел эциг хъийидай. Гагъ-гагъ аялри адав генани зурба къванер са чкадила масанал алабариз-алабариз тухуз тадай. Чеб хъуърез, гъараяриз, Мусадик руьгъ кутадай гафар лугъуз жедай.

Адахъ вичин стхяр, вахар ва маса мукъва-къилияр авай. Абуруз аялри ихътин къуъруькар акъудуникай хуш тушир, гъавилий ам чпин къайгъударвиликай яргъалди хкуддачир. Гатфаризни гатуз абуру Абдал Мусадин хиве малар-хипер хуьн, къуни-къуншийриз векъер къватъ хъувун, маркар эцигун ва маса куьмекар гун твадай.

Ам Дагъда авай Вачедин къвализ гъикъ акъатайди ятла хабар къун аялрин рикъел садрани къведачир. Куьз ятлани аялриз Шуаякай рахаз, адан твар къаз киче тир, гъавилий, белки, Абдал Мусадивай хабарни къзвачир жеди. За гила фикризавайвал, аялриз чпин шандакъри Шуай хътин касдиз хуш тегъидай хъиз тир, адахъ са гъихътин ятлани чинебан къуват авайди абуруз аян тир, гъинвачтлани абуруз Шуая чпиз балай гуз кичеъвай, абурун рикъелай садра къванни чпи Шуаяз къван гайидини алатзавачир, и карди абурун кичеъвал генани гзафарзавай.

Амма заз са гъилера Абдал Муса Шуаян къвализ гъикъ акъатайди ятла гайи суалдиз ада хгай жаваб ван жедай къисмет хъана.

За муьжуьд лагъай класс куьтягъна, тлатилар алуькъайла, гатуз, дидеди зун Чепедин фурагъ тухун къетнай. Им зун гила чехи хъанва, за чехибурун халисан къвалахра дидедизни бадедиз куьмекар гудай, къвалин-йикъан иесивилин къайгъуйрик экечлуникай фикир авуна къандай вахт алуькъава лагъай чал тир.

Чи мягъледай са керет инсанар, балкъанарни ламар гваз, пер-каца, тахтаяр-лашар, шешелар-табракар, пиритлар-лампар гваз Дагъ галайвалди хкаж хъана. Им Дагъдин къибле патяхъай зи сад лагъай хкаж хъунухъ тир. Гъа чавуз заз Буьлуьл вирни, Ялгъуз яйлахни сифте яз акунай. Амма абурув вуч сирер, вуч дердер-гъамар, гъихътин шагъидвилер гъайтла заз гъеле чидачир, ва заз абурукай лагъай са касни хъаначир.

Чи керетдик Абдал Мусани квай. Ам чеб гъиз физвай вири керетрик кутадай. Икъ авун хуьруьнвийри игъият хуьзва лагъай чал тир. Абуруз Абдал Муса адан къуватдиз, махарикни къисайрик квай пагъливанриз хас къуватдиз килигна герек жезвай.

Чепедин фур, денел хъана, къекъез-къекъез чиликай тугъ дериндив акъатнавай. Ам инлай-анлай ацахъна (къеж-лам квай чка я), итимар акатна къеи дуьшуьшар хъай-ивилий Муса тухунихъ метлеб авайдахъ инсанар агъадайвал хъанвай, вучиз лагъайтла са гъилера чилин къаник арадал атанвай даркалдин-денелдин къав ацахъдайла, Абдал Мусади явашдив уьцезвай ламу чилин къат мягъкем ва зурба далу атумарна са къадар вахтунда къулал къурдан ва идалди фурун къеви къиле чеб къадгъуниз авайбуруз сагъ-саламатдив экъечидай ва ацахъзавай чкадик даяхар къядай мумкинвал гайидан шагъидар авай. Чеб кацайралди къусар-къусар атун ва ведрейра тун маса итимрин хиве авайтла, а залан хъанвай къапар къежел акъудун Мусадин хиве авай. Ада ведрейра авайди фурун сивел ичирна, чеб дишегълийрин ихтиярда твадай.

Папар, лагъайтла, ламу чепедин къаябар къулу къванерал, чанп-чанп ийиз, гъалчиз, абур гъвечи лангатрин къалубриз гъиз, шешелрани табракра твадай.

Чепедин фурагъ фидай рекъе Балакъ халуди Абдал Мусадиз гайи суалра за, абур сифте яз ван хъайила, зарафат авайди яз гъисабнай, вучиз лагъайтла дишегълийрини, итимрини Мусадикай гунагъ квачир зарафатар ийизвай.

Балакъ халуди адавай жузуннай:

– Яда, Муса, вун Дагъда Шуаян къвализ рикъивайни акъатайди яни?

– Эхъ, эхъ! Зун аниз феиди я, – лагъанай Мусад, вилера экв куькъивенваз, вичиз и суал гунал шад яз. – Заз аниз Жавагъира вач лагъайди я... Вич гъана жеда лагъана, зун вилив хуьз...

Жавагъир хуьре виридаз шад, гаф лугъуз хуьредай, хуьрен тийидай чавузни вилера эквер кузвай, зарафатар ийиз къандай са руш тир. Ада Абдал Мусадиз садра «Зун, валай гъейри, садазни фидач» лугъун хъана къван. А чавалай Муса адан рекъер

вилив хуыз жедай. Ам ацІай квар гваз булахдилай хквез хъайитІа, квар адавай къачуна рушан кІвалин варцел къван хкидай, чуылдай векьин шеле гваз хквез хъайитІа, Мусади ам вичин къамал хкажна хкидай.

Къисметар акІ элкъвена хьи, Жавагъир маса са хуьруьз гъуьлуьз тухвана. Руш тухудай чамарар атайла, Муса хипер хуьз чуьлда авай лугьуда. Адаз са куьникайни хабар авачир. Са ни ятІани, зарафат яз, адаз «Ви Жавагъир масада тухузва» лагъана хабар гана. Чукурриз-чукурриз чуьлдай хтай Мусадиз хуьруьвай яргъаз ахкъатнавай, агъадалди руг къилеллаз хъфизвай машинрин цІиргъ акуна. Къилевай машинда Жавагъир авайди адаз чизвай. Вич адав агакъ тийидайди къатІай Муса чинихъди чилел ярх хъана, аял хъиз, рикІ хъуткъуниз шехъна. «Фимир, зи Жавагъир, фимир! Вуна вучна?!», – лугьуз, гъараярна.

Ахпа Муса гел галачиз квахънай. Жемятар са гъафтеда къван адахъ къекъуьн тавур кІамни чуьл хъаначир. Къунши хуьрерани къекъвена, гъатга Жавагъир тухвай хуьруьн куьчярни кІвачелайна. Са нетижани хъаначир.

Эхирни са юкъуз, Абдал Мусадал чан аламукъуникай виридан умудар атІанвайла, ам Шуая хуьруьз хкана.

– Им ВачІедин кІвале авай. – Шуая гайи малумат гъа и са шумуд гафуникай ибарат хъанай. Ам, мад са чуькъни тавуна ва са баянни тагана, Муса жемятдив вахгана, кимелай хъфена, лугьуда.

Амма Чепедин фурагъ фидай рекъе къиле феи Балакъ халудинни Абдал Мусадин рахунрал хквен.

– Ваз ана Сталиназ кхъенвай чарар акунани? – цІийи, сифтегъандавай гзаф яргъа суал алтІумарна Балакъ халуди Мусадал, адаз кІел-кхъин течизвайди рикІел алачиз.

Сталинан ктабар чинеба сандухда хуьзвай Балакъ халуди вичин суалдалди къабачивал ийизвай хъиз хъанай заз. Амма Мусадин жавабди а суалдихъ са гыхътин ятІани бине авайди къалурнай:

– Заз абур низ кхъенвайди тиртІа вуч чир хъуй? Са гыхътин ятІани конвертрин хара авазвай...

Гъа конвертрин ери-бинени, ВачІедин кІвалихъ ва Шуаяхъ галаз алакъада авай маса ихтилатрикай малуматарни баянар заз тарихчи Эдгъем Шахшанавай, ам Москвада за Эдебиятдин института кІелдай чІавуз зи патав атайла, жагъанай (Ам гъикІ хъайи кар тиртІа за ахпа ахъайда).

– Ваз и за лагъай къван вири ва гъадалайни гзаф чир хъана кІанда, ваз писатель жез кІанзавайди ятІа, – лагъанай заз чина хъвер аваз Эдгъем Шахшана. – Белки, вуна и крарикай са вижевай ктаб кхъин, зи тІварни ви цІарарин арайраваз даимлухда амукъин...

РикІивайни, ада авур къван ихтилатри, ада заз ахъайи къван сирери зи вилериз, руьгъдиз экв хъичирнавай, заз жуван хуьруьн, жуван ватандин тарихдин хазинадиз гъахъдай мумкинвал ганай. Заз гъа чІавуз жуван эвелан авамвиликай регъуь хъанай. Инсандихъ авамвилелай чІехи душман авач. Гъа чІавуз зи къилиз ихътин фикир атанай: «Ваз жуван халкъдин къенин йикъак, адан руьгъдин рехъ давам хъуник пай кутадай ният аватІа (вун авам туштІа, вахъ а ният жеда), ваз эвелни-эвел адан чІал, гъар са гаф, гъар са витІ, адан тарих, а тарихдиз талукъ лап куьлуь, винелай са акъван къимет аваз акъван тийидай гъар са делил чир хъун важиблу я. А куьлуь-шуьлуьяр галачиз, чІехи тарихдин варарал алай муьрхъуь къунвай дапІар тамамдиз ахъайиз хъун мумкин туш. Авамвиле гъатна, тарихдикай пай атІай халкъдиз къверичІавакайни са экуь пай жедач. Тарихдин деринриз эвичІна, ана къил экъуьрна, бязи чкаяр тупІалайни авуна, анай къулухъди, садазни течир яргъал са чуьлда вирт кватІай чІиж хъиз, чирвилерив ацІана, жуван акъулни руьгъдин михъивал гваз хквез алакъун бахт я, низ хъайитІани ганвай пай туш».

КЪВЕД ЛАГЪАЙ ПАЙ

1-кьил

Эдгьем Шахшанахъ галаз таниш жедай мумкинвал заз Москвада кьисмет хъана. Авайвал лагъайтIа, зи япарихъ адакай ванер жуван хуьре мектебда аваз галуькнавай. Симин машгьур пагъливан хъайи Жебес халудин стха Тингиран гада Бакуда алим хъанвайдакай ихтилатар кимел чIехибурун, мектебдани муаллимрин сиверай заз ван тахъана авачир.

Жебес халудин гъвечIи стха Тингирав колхоздин «ЗИЛ» машин гвай, гъавилияй ада гагъ-гагъ вичин машгьур пагъливан стха, адахъ галай кьве зуьрнечи, далдамчи, кваса, гъакIни пагъливандин сенятдиз талуьк алатар – сим, раьбукай махсусдиз раснавай даяхар-гулар (абурун кьатIар сад садан кьене туна яргъи гулар ийиз жедайвал туькIуьрнавай) ва жуьреба-жуьре пердеяр-нумраяр кьалурун патал лазим затIар Лезгистанди хуьрериз тухудай.

А вахтара зун лап гъвечIи аял тир. Жебес халуди гьар гъилера гатуз хуьрера сизгьат авун чи хуьре вичин алакьунар кьалурунилай гатIумдай.

Ада, яргъи пайгар кьве гъиле кьуна, симинилай чукурдайвал ва ахпа кIуарар тIарамдиз епинив симинал кутIунна, анал, гъве гъилни лекьрен лувар хъиз ахъайна чархар ядайвал садрани зи рикIелай алат тийидай шикилриз элкьвенва. Зи рикIелай адахъ галай кваса Шибит халуни алатзавач. Иллаки адан кьилел алай лакъабдин вилер алай чкаяр кьерехар тирвал яру цIаяр хътин зуларалди кашабнавай, яргъи чуру, спелар, газар хътин яргъи яру нер ва чIехи сив акурбурук фул акатдайвал туькIуьрнавай жуьреди кваса махарай атанвай аждагъан хъиз кьалурдай. ГъвечIи аялриз квасадикай гзаф кичIедай, абуруз адан вилерайни сивяй цIаяр акъатзавай хъиз жедай. Ам Шибит халу я лугъузвайтIани, гзаф аялар чIалахъ жедачир. Зунни гъабурукай тир.

Зун, гъеле мектебдиз тефенвай аял яз, пагъливандин межлисда дишегълияр ацукьнавай пата дидедин кьужахда ацукьнавай. Дидединн гине квасадикай заз са хатани тахъунин умуд авай. Баде галайтIа зи хатасузвал генани мягъкем жедай, амма ам шад мярекатрик физвачир, идакай за винидихъ лагъанай. Гзаф халкьдин арадай, виридакай хкатна, кваса чун авай патаз кьведач лагъана фикирни авунвай за. ЯтIани гъвечIи капа, гъекьеди кьуна, за жував дидеди вуганвай чарчин са манат чуькьвена кьунвай. Квасадиз гун патал.

Амма кваса вири пипIериз сух жезвай. Ам инсанар кIватI хъанвай кьаварални, жемятар ацукьнавай гьар гъи чкадал хъайитIани хабарни авачиз атана акъатзавай. Гагъ-гагъ ада, тагъардай акъудиз, гъвечIи-чIехиди талгъана, абурун чинриз капаш-капаш гъуьр вегъидай, гагъ фена, рикIел гъил вегъена, кьах хъана, садлагъана, итим-паб талгъана, абурун винел кIуарар цавал жедай. Ада акъуд тийидай са уюн авачир.

Чи патав гвай дишегълийрин арадай, чиликай хкатайди хъиз, ам гъикI тарпна зи вилик акъвазайди ятIа зи кьилни акъатначир. Зи руьг дабандиз аватнавай.

– Ам Шибит халу я, чан дидедин. КичIе жемир, – лагъана заз дидеди. – Ада кьилел гъахътин лакъаб алуькIнавайди я! Це адаз жував гвай пул.

Завай кичIела сакIани юзас жезвачир, пул авай гъилини, кIарас хъиз хъана, заз муьтIуьгъвал квадарнавай. Заз акI тир хъи, за гъил квасадал яргъи авуртIа, ада ам класна недай хъиз.

– ГузватIа, це ви шуьткьвей манат, тахъайтIа за ваз са капаш гъуьр гуда! – яцIу ванцелди лагъана заз квасади вичин яргъи тум гъиле кьуна зи вилик юзурна.

Дидеди пул авай зи гъил виликди чIугуна, квасадал яргъи авуна. За кап ахъайна. Квасади, кьве тупIув, кьифрен тум кьадай хъиз, чарчин пулунин са пипI кьуна хкажна. Ахпа вилер зи вилера атIумна килигиз акъвазна. Заз адан вилерай цIаяр акъатзавай хъиз хъанай. За гьасятда дидедин гардан кьунай.

Са арадилай зи кьилел кап алтадзавайди гьиссна за. Якъин ам дидедин гьил тушир, им къуватлуди ва векьиди тир. Ам квасадин кап тир.

– Киче жемир, чан халудин, зун вини мягъледавай Шибит халу я... Заз пул гай-ибурук за кягъзавайди туш... Иллаки вун хьтин виклеге гадайрик!

И гафари зун чпин ч'Алахъарнай. Зун мад гьилера квасадин чиниз, лакъабдин т'еквенрай адан вилериз килигна. Гила заз Шибит халудин хьуьрезвай ц'ару вилер чир хъанвай.

– Пагъливан стха! – гъарайна садлагъана вичиз адет хъанвайвал квасади.

– Гъай, чан зи арха! – жаваб хгана симинилай Жебес халуди.

– И кьегъал хва Антеран патай ваз гьалал савкъват – сагъ са манат! Ленинан шикил алачир, шуьткъвей чар ят'ани, туьквенчи Гьуьмета къачудайди я. Сдача гьик' хъайит'ани вахгудайди туш!

– Ай маншаллагъ, виклеге гада! – гъарайна пагъливан Жебес халуди гъацадин хивел акъвазна. – Ягъ, уст'арар са туьнт макъам, за и кьегъал хчин хатурдай са къуьл ийин!

Кваса чи патавай гьак' хъфеначир. Чи патав хьуьрез-рахаз акъвазнавай рушариз (абурукай са ни ят'ани адан тум къуна ялнай) са капаш ац'ай гьуьрни вегъена, ам къуьлиз-къуьлиз майдандал, гъачайрин патав хъфена ва анал кьилинпацар жез, къ-абач'ар ягъиз эгеч'ина.

Къве зуьрнецидини далдамчиди «Кавха» макъам яна. Жебес халуди, гъаркъуь кве кам вегъена, симин юкъни-юкъвал хкадарна ва анал к'вач к'вачелай алчудариз, ахпа тумунихъди симинал вич гьалчиз ва къудгъун хъжез, гагъ-гагъ симиник квачер кягъ тийизни, цава къуьл ийиз хъана...

Мад зи рик'ел Жебес халу къугъваз ахкур шикилар аламач. Вучиз лагъайт'а а яргъал гад пагъливан чи хуьре симинал хкаж хъхъай эхиримжиди хъанай. И кардин себелни Жебес халудин стха Тингиран машин хьуьт'уьн са юкъуз, хуьруьз хквезвай рекъелай цуьдгъуьн хъана, шофёрни, инсанарни аваз агъадалди Ч'ехи вац' галайвал алабар хьун тир. Вири телеф хъанай. Жув гьикъван гъвеч'и тирт'ани, зи рик'ел а ч'авуз чи хуьре гъатай йикъ-шуванни дишегълийрин шел-хвал, вири жемятди ч'угур яс, ч'ехи итимри чуруяр туна, вири садлагъана зи вилерай къуьзуь хъайивал хъсандиз алама.

Гъа ч'авалай инихъ Жебес халу симинал акъах хъувуначир.

Тингир халудин хендеда хъайи жегъил паб Къиблепатан Лезгистанда авай Кц'ар шегъердай тир. Гъуьл кьейила, ам авай са аялни галаз вичин бубадин ватандиз хъфена, адани гъуьлуь Бакудай к'валер къачунвай, чпиз вахтар хъайила гъанагар дугурзавай-кадгурзавай, абуруз гъаниз хъфиз к'анзавай тир лугъуз зи япарихъ галукъай ванерни гила, зун Московда авайла, заз Эдгъем Шахшанахъ галаз таниш жедай мумкинвал хъайила, ц'ийи кьилелай зи япара гъат хъувунай.

Эдгъем Шахшан гъа Тингир халудин хва тир. Гъавилияй тир адакай Бакуда алим хъанва лугъуз ванерни гъатнавайди. Абур гьак'ан ванер-ч'алар тушир, абур чи хуьруьнвидин хва илимдин рекъяй тайин дережадив агакъунал дамах авун, шадвал авун, гъуьл бедбахтдаказ телеф хъуниз килигна бубадин к'вализ хъфей жегъил дишегълиди, маса гъуьлуьз техъфена, вири четинвилерай экъеч'ина, етимдикай гъаким авунал разивал авун ва адаз чпин патай аферин лугъуналди михъи алхишни гъуьрмет авун тир.

Икъван крариз за, Эдгъем Шахшанахъ галаз таниш жедалди вилик, жуван жегъилвилияй са акъван дерин дикъет ганвачир.

Эдгъем Шахшанни зун таниш хъайивиликай лугъудалди вилик зун инал зи маса таниш хъуникайни рахуниз мажбур жезва. Вучиз лагъайт'а и къве танишвални са йисуз хъайиди я.

Эдебиятдин институтдин общежитиедин къаншарда, Добролюбован куьчеда, маса са общежитиени авай. Анаг и ч'ехи меркездиз уьлкведин жуьреба-жуьре пип'ерай фялевализ атанвай ксар яшамиш жезвай чка тир. Ам са гъи ят'ани заводиз талукъди тир.

Садра зун нянин береда фу къачуз туьквендиз фидайла, заз и общежитиедин даклардай тек зуьрнедин ван атана. Яб гуз акъвазна зун. Авайвал лагъайтIа, зун авазди акъвазарна: ам халисан лезги макъам тир – «Са рипе къуьл». Бедендай зурзунар фена зи. Садлагъана заз жув цаварик хкIур хъиз хъана, зи вилериз шадвилин нагъв хъиткъинна. Заз икI вилив техвей саягъда хъайи таъсир Андряхъни адан диде Арина Фёдоровнадихъ галаз таниш хъайила жуваз авур эсердив гекъигиз жедай.

Хайи чкайривай яргъа, и къил а къил авачир чIехи ва вакайни ви кат-галтугуникайни, ви челек-фелекдикайни ви кIелунрикай, ви дердийрикайни муьгътежвилерикай са къайгъуни авачир зурба меркезда мад са багъри кас жагъун (икI жедайдахъ зун куьз ятIани кIевелай агъанвай) зун патал чIехи шадвал тир. Ахъа даклардай авахъзавай и макъам язавай касни жуван ял галай са арха, жуван ивидин гъарайдиз гъай жагъурзавай са кас тирди яз гъисснай за. Ам гъеле таниш тахъанваз заз мукъвади хъанвай.

Фу къачун зи рикIелай алатнавай, зи руьгъдиз вичин рузи жагъанвай. Руьгъдиз каш физвайла, руфунин кашни къати жеда, руьгъ таъминарзавай тIуьн авайла, руфунин каша вичикай са акъван хцидаказ хабар гудач лугъудай ихтилатар заз чи хуьруьн кимел ван тахъана амачир. И даклардин кIане фадлай ван тахъанвай лезги макъамдиз яб гуз акъвазнаваз, заз жуван каш руьгъдинди тир чIал чир хъанвай.

Зун къетIидаказ общежитиедин варариз гъахъна. Яшар хъанвай, къил рехи, цIару вилера хъвер авай, чи патара лугъудайвал, чина берекат авай ацIай дишегълиди – вахтёршади, зи салам къуна, жузунна:

– Нин патав я?

– Ватанэгълидин, – жаваб гана за.

– Гъи ватанэгълидин? ТIвар, фамилия гъикI я адан?

– Зуьрнечи я, – лагъана за. (Вич лугъумир къван, гуьгъуьнлай заз чир хъайивал, и общежитиеда адан тIварни, фамилияни, гъатта миллетни «зуьрнечи» гафуналди эвезнавай).

– Хъсан гада я зуьрнечи, – лагъана дишегълиди. – Вири инавайбур, кIвалахдилай хтайла, ички хъвадай чкайризни дишегълийрихъ фида, ида, хтана, зуьрне ягъда.

Зак хуьруьн акатна:

– Чи патара, чи чIала «зуьрне ягъда» ибарадихъ «къуру ихтилатар авун» манани авайди я, – лагъана за зарафат патал.

Дишегъли зи зарафатдин гъавурда акъуна:

– Ваъ, ида вичин «ихтилатар» зуьрнедалди ийизва, муькуькIа рахунрал са акъван рикI алайди туш... Йифиз ина акъваззавайди ятIа, паспорт тур.

– Акъваззавайди туш, зун и куь къуншидаллай общежитиедай я, – за зи студентвилин билет къалурна. – ГъакI къил чIугваз атанвайди я.

– Шаиррикай я ман?

– Гъинва а дережаяр? Жез кIанзавайбурукай я.

– Дамах гвачирвилер ийизвани? Пис къилих туш... – Са геренда фикирлу хъана са вуч ятIани рикIел хкизвай хъиз акъвазна, дишегълиди шиирдин къве цIар ван алаз, атIуз-атIуз кIелна: «И мне нравится не гитара, а дикарский напев зурны...»

– Яъ, куьнни шаир я хьи! – гъейран яз лагъана за.

– Зун шаир туш. Ибур Гумилёван цIарар я? Ван хъайибур яни?

– Ваъ, – лагъана за, жувак са тахсир квайди хъиз.

– Ибур чи вахтара акъудзавай чIалар туш, шаир къадагъадик квайди ваз чир тахъана жеч.

– Чизва.

– За и цIарар чи зуьрнечидиз талукъ яз гъайибур я. Хъсан ягъзава къарай атIайда! Халисан устад я!.. Алад, алад, хва! Инал, куь чIала авайвал, зуьрне ягъзавайди зун жезва. Алад. Квез, дагъвийриз, маншаллагъ, куьне гъвечIибуру чIехибурал къил чIугвада...

– Сагърай куьн, – лагъана за. – Гумилёван шииррайни пара къван сагърай.

«Зуьрнечи, якъин, яшдиз залай чѳехиди я, – фикирна за. – Ада макъам язавай жуьрени иски къавалрин саягъдиз ухшар я. Налугъуди, и макъам пагъливан Жебес халудихъ галай зуьрнечиди ягъзава».

Яргъи дегълизни зуьрнедин туьнт ванци аѳурнавай. «Яраб, – фикир фена зи рикѳай, – инавайбур ички хъвадай чкайризни дишегълийрин гуьгъуьниз и зуьрнедин ванцикай катзавайди ятѳа?»

За рак гатана.

Зуьрнедин ван атѳанач. За мад кѳевиз рикѳин гатана. Зуьрнедин ван атѳана.

Рак ахъа хъана. Зи вилик чапла гъиле зуьрне авай къакъан буйдин, пагъливан хътин жегъил итим пайда хъана. Чѳулав, хци вилер, чѳулав спелар, цѳвелеривай рех ягъиз эгечИнавай къилеллай чѳарар куьруьдаказ тванвай дагъви акъвазна. «Инавайбурувай садавайни идаз зуьрне ягъмир лугъуз жезвайди туш, гъавилйя вири идахъ галаз къил къун тавун патал катзавайди я», – гила жуван фикиррихъ агъанваз тестикъарна за рикѳай.

– Вам кого? – Зун салам гуз агакъдалди урус чѳалал рахана биѳи кѳвалин зурба иеси.

– Хийрар! – лагъана за. – Зун ви патав я.

Лезги чѳалан ван галукъайла, адан чина рагъ гъатна, адак лувар акатна:

– Ша! Ша, азиз стха! Вун атурай – рагъ атурай! – Вилив техвей мугъман атуни ам рикѳивай шадарнавайдал шак алачир...

Зунни зуьрнечи Песен гъа икѳ таниш хъанай. Ина, фялейрин общежитида, адан лакѳаб «Зурнач», яни «Зуьрнечи» тир. Гагъ-гагъ адаз «Усач-Зурнач» лугъудайди заз чир хъана. «Вахтѳршади зун регъятдиз иниз ахъаюннин себебни за адан лакѳаб, жуваз хабарни авачиз, дуьздаказ лугъун хъанай къван, гуя за са чинебан пароль лагъай хъиз.

Песен залай чѳехи тир. Чи арада цѳуд йис авай. Адаз вичин бан-бубаяр Тагъар хуьрйяй яз са уьтери чидай, вучиз лагъайтѳа ам вич етимханада чѳехи хъана.

Адан дидени буба чѳехи са тѳурфан авай юкъуз, дагълара рекъе авайла, цѳайлапанди ягъна къейила, абурун гада Песенан вад йис тир. Вич ни етимханадиз гъанайтѳа, адан рикѳел аламачир Аниз атай йикъалай эгечИна, анай экъечѳдалди адан патав атай-хъфей, адакай хабар къур са касни мад хъаначир. Я адаз вичизни хуьруьз хъѳидай ва тум галукъай са багъридихъ къванни къекъведай гъяз атаначир...

Мадни адан рикѳел вичин буба зуьрнечи тирдини, адан тѳварни Уьткъем тирдини, ада ягъдай макъамрикай са шумуд авазни аламай. «Рипе къуьл» гъабурукай сад тир. Етимханада ада, рикѳ лап дарих хъайила, амай аялрикай къерех хъана, гъа макъамар уьѳтуьналди ядай.

Щемуьжуьд йис хъана, армиядиз тухудайла, Песеназ вичин тарихдин мад са важиблу сир ачух хъана.

Детдомдин директорди, ам рекъе твадайла, адав зуьрне вугана:

– Им вун иниз гъайи касди чал аманат авурди я. Ада и ядигардал ви чѳехи бубадини, ви бубадини гзаф макъамар ягъайди я, гзаф мелерикни межлисрик, мехъеррикни демерик гъевес кутурди я лагъанай. Мадни а касди лагъана хъи, бес ви бубадин мурадни вакай зуьрнечи хъун тир – инсанрик руьгъ кутадай, абур кѳубанардай къавал хъун тир. И аманат икъван чѳавалди ви ихтиярда тунайтѳа, адан гелни къе амукъдачир. Гила вун акъулбалугъ хъанвай итим я, чан хва. Гила ваз идан къадир жедайдал шак алач. Вуна и зуьрне хуьх, гъада вун хуьда... Валай адал макъамар ягъиз алакъдайдахъ зун агъанва, вучиз лагъайтѳа вуна вазни хабар авачиз уьѳтуьнай ягъиз хъайи макъамар вири лезги къадим зуьрнечийрин авазар я. Алад, ваз хъсан рехъ хъуй, чан хва! Итим хуьх!»

Армияда Песен Эрменистанда хъана. Гъана адал вич къуллугъиз акъатай частуна чѳехи яшда авай са прапорщик, эрмени Ашот гъалтна. Армиядиз цѳийиз эвернавай гадайриз аскервилин парталар гудайла ва абуров гвай багъламайра вуч аватѳа чирдайла, Песенан чантадай зуьрне акъатайла, Ашот гъа са вахтунда мягътелни, гъейранни хъанай:

– Яъ! – лагъана ада. – Зуърнечиярни иниз акъатда къван! – Ахпа ада Песенан зуърне вичин каптёркада бицли сейфина вичин зуърнедин къвалавай эцигна. – Килигина ви зуърнедиз юлдашни жеда, ам саламатни жеда.

Гъа икI Ашота Песеназ къаюмвал ийиз хъана, адаз къадим алатдин сирер чирна, адал авазар ягъиз вердишарна. Чехи рикI авай прапорщикди вичихъ галаз Песенав са шумудра, абуру къуллугъзавай частуна авай аскеррин клубда а чIаван виридалайни зурба уьлкведин чIехи суварриз бахшнавай концертар тухудайла, сегънедал зуърне ягъиз тунай. Им пешекарди вичин шакIуртдиз ихтибар ийизва ва адан алакьунрихъ агъанва лагъай чIал жезвай. Песеназ зуърне вичин рикIин, руьгъдин са пай хъиз хъанвай, адак лувар акатзавай, вичин са акъван чIехиди тушир уьмуьрда хъайи ва жезвай туькъуьлвилерни татугайвилер къезилариз куьмекзавай.

Ашотани Песена а концертра сада эрменийрин, садани лезгийрин къадим авазар ядай, гагъ женгерин маршар, гагъни свас акъуддайла ягъдай хъуьтуьл макъамар, гагъ туьнт, цIай квай къуьлериз тадай, гагъни гъакI яб гун патал ягъдай, перишан тав квай, уьмуьрдикай дерин фикирар ийиз тадай авазар. Гъабурухъ галаз – «Рипе къуьлни»...

Мукуьвай таниш хъана, зини Песенан стхавал мягъкем хъайидалай къулухъ, ам чи общежитида, гележегда чпикай шаирарни гъикаятчияр, критикарни таржумачияр жедай жегъилрин маканда, виридаз сейли хъана, вучиз лагъайтIа садра азни ам жувахъ галаз сегънедиз акъуднай.

Авайвал лагъайтIа, зи мурад жуваз сегънедал фин тушир, заз сифте нубатда чи лезги макъамар дуьньядин жуьреба-жуьре пипIерай атанвай чи студентриз, чпихъ чIехи чирвилер ва гъуьрмет авай муаллимриз ван хъунухъ, абуруз гъакIан гафарин куьмекдалди лугъуз мумкин тушир затIар, дерин тарихрин сирер къадим авазри чи институтда кIелзавайбурунни ана тарсар гузвайбурун рикIерив агакъарун тир. Ихътин мумкинвални гъар йисан 30-декабрдиз, СССР тешкил хъана са флан йис тамам хъайи юкъуз жезвай.

Идалайни гъейри, зун сегънедал финихъ маса себебни авай. Захъ галаз са курсуна кIелзавай гадайриз зи рикI далдамдал алайди хъсандиз чизвай. Вучиз лагъайтIа чи общежитидин клубда авай са далдам, ам ядай маса кас авачиз, клубдин крар идара ийизвай таниш студентдин ихтиярдалди зун авай кIвале авай. А далдам зи кIвализ зун гъеле Песенахъ галаз таниш тахъанмаз акъатнавайди тир.

Захъ галаз кIелзавай зи дустариз далдамдал зи рикI хъун, за гагъ-гагъ, сугъул хъайила, адал гъар жуьредин макъамар ягъиз, вахт рекъизвайди чизвай. За аял чIавуз хайи хуьре чи кIвалевай къван шумудни са къажгъандин кIан атIанайтIа ва шумудни цел тахъай мисал авунайтIа, абуруз зи ихтилатрай чизвай.

РикIивайни, заз аял чIавуз, гъеле чIехи классриз акъат тавунмаз, далдам ягъун гъакъван хуш тир. Мехъеррик, демерик Балакъ халуди далдам ядайла, зун къуьлердайбуруз са акъван килигдачир, за далдамчидин къве гъилевай къилер элкъвей кIарар гъикI тIарам хамунал гъалч жез къудгун жезватIа вилелай ийидай.

Заз жувахъ гъахътин халисан далдам хъун зи мурад тир. Амма заз а мураддикай бадедиз ва я дидедиз лугъуз регъуьзвай, вучиз лагъайтIа «далдамчивал пеше туш» гафар са шумудра абурун сивяй ван хъанвай. Вучиз акI лугъузвайди ятIа, заз чидачир.

ЯтIани, жувахъ далдам хъунин къастуни заз виликди эверзавай.

Сифтени-сифте за, чи кIвалин вилик квай багъдин яргъал пипIез тарарин куьлгедик тухвана, садазни таквадайвал, алюминидин са къажгъандин кIан атIана. Ам, хци кантIуниз кутIа вегъиз, атIун са акъван четин тушир. Ахпа за тарарин далдадик, чи къайи кIвалин къавукай куьрснавай цел хкудна, тухвана, адакай элкъвей къве кIус атIана. Еперин месэлани регъятдиз гъял хъана: бадеди чхрадал къечиннавай къван сун гъалар кIвале гзаф авай. Абур, са шумуд къатуна туна, сад садал алчудайла, хъсан цIилер жезвай. Халис далдамдин пIикIинин къве ахъа сивел хамар гъалднавада за виликамаз хъсандиз килигна чирнавай ва жуван чирвилер за жуван хуси далдам туькIуьруна кардик кутунай. Арадал атай бегъем затI хъаначир, ахътиндаз акурбуру

«карапати» лугъун мумкин тир: зи алатдай халисан далдамдай акъатдай хътин ван акъ-атнач. Адан ван къвалар буш хъанвай жирдин туп гатайла къведай ванциз ухшар тир.

Гъа икI за мад са шумуд къажгъанни са шумуд цел тахъай мисал авуна. Далдам арадал атанач, дуъз лагъайтIа за расай къван алатрай ван акъатнач, амма за авур къван алахъунри ван акъуд тавуна тунач.

Бадедиз са къажгъан герек жеда – жагъидач, масад герек жеда – амач. Яраб къун-шийрив лигемда вуганватIа лугъуз физ хабар къада, – ваъ, къачур касни авач. Целер лазим хъайилани – гъакI хъана.

Къажгъанрихъни целерихъ къекъез хъайи бадедиз эхирни зи далдам жагъана. Чи кIвалерин сад лагъай мертебада салан, багъдин, чуълдин кIвалахра лазим тир алатар ва гъилик са акъван жезмачир затIар хуъдай кIвал авай. Гъа кIвалин са пата, дериндаказ атIанвай, вич картуфар хуън патал тайинарнайвай фур алай. Далдам гъанай жагъана.

Къил галтадда бадеди, далдам са гъиле къуна. Чина я хъилен, я хуъруьнни гелни авачиз. ГъинвачтIани, ада а къве гъиссни гужуналди чуънуъхнавай.

Амма, вич лугъумир къван, заз авам яз аквазвай зи бадедиз далдам туькIуруникай далдамчи жез кIанзавай залай гзаф чирвилер авай:

– Я хва, – лугъуда ада, – ракъун къажгъандикайни хипен хамуникай далдам жедайди туш. Далдамдин пIикI кIарасдинди, хамни я цIегъренди, я ламранди хъун лазим я. Вун, лагъайтIа, я лам авачирди, я цIегъ авачирди. Бес далдамчи хъун ви рикIел гъинай атайди я? Чак ахътинбур хъайиди туш эхир.

– Атана ман, я баде, – лагъана за, регъуъ хъанваз. Ахпа хъайи-хъайивал ахъайна.

– Далдамчивал пеше туш, я хва. Вуна са ктаб кIелнайтIа, за ваз «аферин!» лугъудай. Вуна, никIиз фена, келемриз яд ганайтIа, за ваз «баркалла, къегъал хва!» лугъудай. Гила заз амукъзавайди ваз «маншаллагъ, далдамчи!» лугъун я.

За къазанмишиз хъайи эхиримжи «алхишди» зи рикIик хкуърай хъиз хъана. Абу-ру ягъанат авайди чизвайтIани, бадедиз и гафар икъван дериндиз сух жеда лагъана бажагъат фикирнайвай.

– Далдамчивал вучиз пеше туш, я баде? – жуван тахсирни рикIелай алатна, далдамчидин таъсиб хуъз кIан хъунин жуърэт акатнаваз хабар къуна за.

– Я чан бала, далдамчияр гзаф авайди я, абурал акъалтзавай са гужни авайди туш, чандал, акъулдал, рикIел гуж акъалт тийидай кардикай пеше жедайди туш. Ам регъятдиз фу нез кIандайбурун машгъулат я.

– Зуърнечивал пеше яни? – Зун бадедин вилериз килигна, абур мягътелвилев ацIанваз гъаркъуъ хъана, бадедин чинавай биришарни кваз акъатайди хъиз аквазвай.

– Ваъ, ваъ, заз зуърнечи жез кIанзавайди туш, за гъакI хабар къазвайди я.

– Эхъ, ам пеше я! Зуърнечиди гъар макъамда вичин чан эцигзава, ада вичин нефес, фикирар, хиялар, руъгъдин къуватар вичи ягъзавай макъамриз гузва... Гъакъван авазар хуъзвай рикIни чIехиди хъун лазим я. Ахътинбур лап къериз-цIаруз жезва, хва. Ахътин рикIер хъаначиртIа, гъихътин гуъзел макъамар дегъ чIаварай атана чав агакъдачир... Ахътин зуърнечийриз незвай фу гъалал хуъй...

Далдамдихъ авай зи майилар тIимил хъаначиртIани, за мад къажгъанарни целер чIур хуъуначир. Ахътин хиялрикай зун яргъаз хъун патал, далдамдал рикI хуъникай зун хкудун патал, дидеди заз чIагъан къачунай. Дидедизни бадедиз закай далдамчи хъана кIанзавачирди заз тайин хъанвай.

Гъикъван чIагъан ягъиз алахънатIани, завай а алат чIалал гъиз хъанач хъи, хъанач. Эхирни за ам, Московдиз кIелиз фидайла, чи къуншидаллай са гъвечIи гададиз багъишна. Адакай зи чIагъанди гуъгъуънлай халис устIар авуна. Зун и кардал кIевелай шад я...

Зи далдамчивилин тарих чизвай институтдавай зи дустари зи тIвар алукъзавай суварин иштиракчийрин сиягъда гъатдайвал авуна. Абуру суварин гзаф миллетрин векилри гудай концерт тешкилзавай чи муаллим Магдалина Саркисовнадиз (ада чаз урус чIалан тарсар гузвай) заз урус чIал чир хуънилай хъсандиз далдам ягъиз чидайди

я лагъана. Заз концертда иштиракун теклифай муаллимдизни завай зи дустари закай лагъай гафар зарафатдинбур я лугъуз хъаначир – муллимдин гаф чилел вегъиз завай жедачир.

Амма заз чизвай – зурне галачир далдамдин аламатар са акъван зурбабур тежедайди. Гъавилий за жувахъ галаз сегънедал экъечІун Песенавай тІалабнай. Ам рази хъанай.

– Репетицияр авун лазим яни? – хабар къунай за, сегънедал экъечІунин везифадикай рикІе гъалаба гъатнаваз, хивез аватнавай жавабдарвилини чІалахъ гъеле тежезвас.

– Заз репетицияр герек авайди туш, – жаваб ганай Песена. – Я вазни абурун лазимвал авач. За гъи макъам ягъайтІа, вуна гъадав къадайвал кІар илига.

– ГъакІ жеда жал? – шаклу тир зун.

– Яда, чна къуьлер ийизвач, манияр лугъузвач къван! КичІе жемир! Макъамар чеб чпелай авахъна къведайди я.

– Ваз лугъуз регъят я... Вун сегънедал хъайиди я.

– Вунани бадедин целерни къажгъанар тІимил кукІварнач, – вилера амалдар хъвер аваз килигна заз Песен. – Общежитида дустарин вилик тІимил далдамар янани? Вахъни тежриба авачиз туш.

Концерт гатІунайла, чи нумрадин вилик зи кІвачерик зурзун акатна.

Сегънедал зун патал къилди стул эцигнавай, вучиз лагъайтІа за далдам, ам метІерив къуна, ацукъна яна кІанзавай. Амма метІери заз чпин хаинвал малумарнавай, абур зурзазвай.

– Алад виликди! – эмир гана заз Песена, концерт тухузвайда чи нумра малумарайла. – ЭкъечІ сегънедал!

– МетІер зурзазва, стха... Чидач, гъикІ жедатІа... – Зи гъалаба артух жезвай.

– Залда касни авачирдай яхъ. АкІ фикир ая хъи, гуя вуна, са пелел ацукъна, далдам язава. Чи дерейриз, сувариз, чуьллериз, яйлахриз, булахриз, Къулан вацІуз далдам язава... «Зи далудихъ чи пак Дагъ гала, заз ам акІадардай ихтияр авач!» лагъ жува жуваз. – Песена тадиз-тадиз и гафар лугъуз, заз сегънедал рум гана.

Звер кваз фена стулдал ацукъна, метІерив далдам жезмай къван кІевиз чуькъвена. ИкІ авун зи метІерин зурзун акъвазарун патал авай тек са чара тир. Къве кІарни, гъар сад са гъиле за гъа саягъда илисна къунвай. Паталлайбуруз, тамашачийриз зун са язук далдамчидиз эцигнавай чан алачир са гуьмбет хъиз аквазвай жеди.

Залда кушкушарни, инлай-анлай хъуьруьнарни акъатнай. За фикирайвал, и кардин сеbeb залдавайбуруз зав гвай далдам чир хъанвай: са куьнизни виже текъвез клубдин са пипІе баят хъанвай и алат къе икІ сегънедал акъатуни гзафбуруз хъвер гъанвай. Далдамчи я лагъана, зун сегънедал акъатдайвал авур зи дустар, вилик жергеда ацукънаваз, генани кІубанвилини вини кІваче авай, абуру, эрчІи гъилерин тупІарикай гъуд ийиз, кІанчІал тІуб тикдаказ акъвазарзавай. Заз акІ тир хъи, абуру закай ягъанатарзавай. Чи Дагъдин ценерив гвай са пелел алайда хъиз за жув гъикІ гъиссдайтІа заз чизвачир.

– Чна квез лезгийрин лап къадим макъамар яда, – яргъидаказ рахаз эгечІна рахунрал са акъван рикІ алачир Песен. – Абур тек са зурнейрай ядай авазар я, маса алатрал абур тамамариз жедач. Ийиз алахъайтІани, абурун тІеам, мана квахъда, чеб чеб яз амукъдач. А авазрин, мумкин я, агъзур йис хъун, мумкин я вад агъзур йисни. Абурухъ гъардахъ са метлеб ава. Садбуру ислягъ зегъмет чІугунихъ эверзава, муькуьбуру хайи чил душманрикай хуьн патал женгериз фидай руьгъ кутазва, амайбуру дуствилини, стхавилини, инсанар, халкъар сад садаз мукъва хъунин эверунар ийизва. Чна умуд кутазва чи макъамри гъахътин гъиссер квезни багъишда лагъана, куьнни абурун гъавурда дуьздаказ акъада лагъана... – Песена ихтилат генани куьтягънавачир.

Залда адан гафари садлагъана тур яд иличай хътин секинвили, зи ватанэгълидик ва чехи дустуник руьгъ кутазвай. – Чахъ, лезгийрихъ, са пак Дагъ ава. Алпан Дагъ. Ам, дуьньядин амай вири дагълар хъиз, иердини, такабурлудини я. Гъам рикле аваз, гъадахъ вил галаз, чна квез, чи играми дустариз, ина авай вири халкъарин векилриз, и макъамар багъишзава. Эгер чи авазрилай гуьгъуьниз квез куьн чи дагълариз акъатай хъиз хъайтIа, чун бахтавар я.

Икъван гафар Песена зуьрнедин аламатар течидайбуруз чир хъун патал авунвай-бур тир.

Эхиримжи гафар ада якъин зун патал хълагънавайбур тир. Абуру чпин таъсир авунай: зи кIвачер зурзазмачир, зи гъилера, беденда, дамарра авай таб акъатнавай, за жув къезилдиз ва азаддиз, чи Дагъдин хурал алайда хъиз гъиссзавай, зак лувар акатнавай.

Ада зуьрнедин пIивитI сиве туна.

Песена сифтедай «Сегъерар» яна – лезги мехъер гатIундайла, цIийи кIвалер, цIийи муьгъ ва я цIийи рехъ кутадайла ядай макъам. Ам устIарри-къавалри кIвалин къавал акъахна ва я хуьруьн са къакъан чкадал акъвазна тамамардай.

Ахпа са шумуд аваз сад садан гуьгъуьналлаз, дагъдай атай селлер хъиз, муькуь-бурни, Къулан вацI арандин чилерилай сабурдив, тади квачиз, чина куьлуь чупур аваз фидайвал, шириндаказ, юнда аваз, умундиз авахъзавай.

Зал, яд иличай хъиз, киснавай. Зи далдамчивилин алакьунрикай хуш, аманевилин рахшанд ийиз кIан хъайи зи дустарни къах хъана, вилери цIарцIар гуз акъвазнавай. Якъин абурун вилера накъвар хъиткъиннавай.

Магдалина Саркисовна, дуьнья акунвай, вичин яшар дишегълидин рикIин дин-жвал къакъуддайбур хъанвайтIани, чинин, алай абурдин иервал квахъ тавунвай, меркездин медени уьмуьрдикай хабар авай ва адаз вичин къимет гуз чидай и дишегъли, заз урус чIалан тарсар гузвай муаллим, акъван бахтавар ва гъейран тир хъи, ада къуд патаз вичин шадвилелди экв хъичирзавай. Патав ацукънавай муаллимриз хвешивилелди са вуч ятIани лугъузвай. Аданди гъакIан къуру, сарсах шадвал тушир. Ада сивеллай хъвер кхахъ тийиз, гагъ-гагъ вилерилай айнаяр алудиз, бицIи лацу яйлухдин пипI мукъаятдиз гагъ са вилел, гагъ муькуь вилел эцигиз къахчузвай.

Къенин межлис тухунин жавабдарвал вичин хиве авай муаллим акIадар тавуни зи гъевес генани артухарзавай. За гъилевай кIарар ашкъидивди далдамдин Tпарам хамунал гъалчиз къахчузвай, зи гъилер, гуя зун чпихъ галачир хъиз, чеб чпиз къилди далдамдин са пай хъанвай. Зуьрнедай авахъзавай макъамдин везиндихъ галаз кутугай аваз далдамдай гъун патал зи гъилериз я зи акъул, я зи гъиссер, я зи зигъин герекзамачир, гъилери чпи и гъунарлувални устадвал зуьрнедай авахъзавай аваздай къачузвай, налугъуди, гъилерихъ къилди чпин зигъин, чпин гъиссер, чпин акъул ава.

Песен лезгийрин виридалайни къилин аваздал – Туьнт макъамдал, дуьньяда вич лезгинка яз машгъур хъанвай макъамдал, элячIайла, за им къенин чи программада эхиримжи макъам тирди гъиссна. И кар за къатIайвал яб гузвайбурузни аян хъана: зал кIвачел къарагъна, вирида сад хъиз гурлудаказ кап ягъиз хъана.

Вилик жергеда ацукънавай зи дустаривай мад санал ацукъна къарай хуьз хъхъаначир, вучиз лагъайтIа абур къафкъазвиар тир, я абуруз, лезгинкадин ван галуькайла, ацукъна яб гудай ихтиярни авачир жеди, и кар абуруз хъсандиз чизвай, абур и зурба авазди вири сад ийизвай, тупламишзавай, абурук руьгъ кутазвай. ГъакI хъайила, гадаяр стулрин сад лагъай жергединни сегънедин арада авай гуьтIуь майдалдал, чка тIимил тирвилай, са-сад экъечIиз, нубатдалди къуьлерик экечIна. Ихътин руьгъдин ачухвили ва зирингвили залда авайбурук генани ашкъи кутунвай.

Песенани за макъамар тамамарна куътягъайла, чаз лап яргъалди чугур, къенин концертда садазни тахъай хътин гурлу капар яна. «Ихътин капар, чебни икъван рикивай, белки, чи Совет уьлкведин чехи регъберризни яначир жеди», – хиялни фенай зи рикъай.

Песенни зун са шумудра сегънедилай пердедихъ хъфиз, капар ягъунривди чун са шумудра элкъвена къулухъди хкиз тунай.

И гъунардин себеб, гъелбетда, Песен тир. Ам, адан зуърне, ада ягъай макъамар авачиртла, чи студентрин клубда са далдамдивайни завай ихътин агалкъун къазанмишиз жедачир. Ятлани хайи хуьре бадедин целерни къажгъанар чурунни гъаваян кар тахъайдени за гъиссзавай. Зи бадени диде и концертда авайтла, белки, гъабурни зи ихътин фикирдал рази жедай...

2-къил

Песенан бан-бубайрин хуьр Тагъар хъунни къе за Шуаяз талукъ са лишан яз къазва. Вучиз лагъайтла и хуьруьн тварни чи Дагъдихъ галаз, Чепедин фурухъ галаз, Ваче пачагъдин къвалихъ галаз алакъада авай. Ихътин галкъайвал авайдакай заз чирвал гайидини Эдгъем Шахшан тир.

Заз рахазни гъадакай ийиз къанзавайди тир, гена хъсан хъана чи суьгъбет гъадал хтана...

Чна концертда иштиракай югъ Песеназни заз концертда агалкъун хъунин шадвилелди куътягъ хъаначир.

Инсанар кълана алатзавай ара тир. Зунни Песен, гъардан гъиле жува ягъай алатарни аваз, вестибюлдиз экъечинавай.

– Ша, хкаж хъана са чаяр хъван, ахпа ахлад, – теклифна за хъфиз къанзавай дуьстуниз.

– Чаярни, амай затарни пака хъвада... Цийи йис къейд ийиз къведа зун... Къе хъфин. Жув жувал хквен... Вазни за гъахътин меслят гузва.

– Икъван фад далдамни зуърне чара жез гъайиф тушни? – Садлагъана япарихъ залайни Песеналай гъейри лезгидалди рахадай касни авачир чкада чи дидед къалал и гафар япарихъ галукъайла, зун къалахъ хъаначир.

Заз акурвал, Песенанни вич гъакъ гъисснавай, ам тежер къван мягътел хъанвай.

Чи вилик таниш тушир къве кас – жегъил итимни жегъил дишегъли – чинра ракъар аваз хъуьрез акъвазнавай.

Абурун чеб чпихъ галаз къунвайвили акур гъар са кас гъейранарун мумкин тир. Чинин лацу яктарин къалубралди, къакъан шумал буйралди, еке къацу тав къай царувилералди абур чеб чпиз ухшар яз акъазвайтлани, абур вахни стха туширди абуру чпи чпиз ийизвай хатурлувилай, сада садаз килигдайла акъазвай чпин къарувилай, сад садаз алавилай акъазвай. Абурун къведан гъилерални – гъарда вичин гъилелай къатара туна вегъенваз – чпин пальтояр алай. Якъин абур концерт хъайи чи гъевчли залдай экъечинавай. Яни абур и общежитиедай туш, тахъайтла абуру чпин винел патан парталар къвале туна къаник эвичдай. Эгер чи япариз хъайиди лезги гафар туширтла, чаз абур лезгийр хъиз тахъунни мумкин тир. Амма заз эвелни-эвел жегъил итимдин ван (зазни Песеназ суал гайиди гъам тир) танишди хъиз хъанай.

Фагъум авурла, заз адан ванцяйни акунрай Жебес халудин уьтери ухшарвал акуна.

Жегъил итимди Песеназни заз гайи суалдиз жаваб хгунин лазимвал аваз заз ачначир, вучиз лагъайтла ам жаваб виче тайин хъанвай, дуьз, ам гайи касди чаз ихтибар, майил авуна, чак умуд кутуна, чун вичизни вичихъ галай дишегълидиз мукъва ксар яз акуна ганвайди тир. Гъавилай за, и таниш тушир касдин за къатлай уьтери ухшарвили гайи жуьрэтдикай даях къуна, жуван суал хгана:

– Вун, стха, Эдгъем Шахшан яз тахъуй?

– Яъ, яда, вун аяндар я хьи? Чун садрани сад садал гьалт тавуна, ваз зун гьикI чир хъана? – адан вилери хвешивилин цIарцIар гана.

Адахъ галай дишегълини вичин иер лацу сарарин жерге аквадайвал ажайиб таъ-сирлувилелди хъуренай.

– Ви ван пагъливан Жебес халудин хъгинди я. Спеларни гьаданбуруз ухшар я. Анжах аданбур – рехи, вибур чIулав я.

– Килиг, гьихътин гуъзчивал аватIа, – лагъана дишегълиди закай гъа вич къван иер мили ванцелди.

– Акъван еке алакьун туш, – хълагъна за. – Жебес халу акур ни хъайитIани и ухшарвал къатIудай... Ша чун къилел хкаж жен, зи кIвализ... Гъана мукъувай таниш жеда чун.

Дишегълидин тIвар Диляса яз хъана, ам Эдгъем Шахшанан уьмуьрдин юлдаш тир. ГъакI тирди за абур къведни сифте яз акурла фикир авунай.

– Чун зуьрнедин ванци, лезги макъамри куь клубдиз гъайиди я, – лагъана Эдгъема, чун чи общежитиедин къуд лагъай мертебада авай зи бицIи кIвализ гъахъайла. – Чун и куь къвалав гвай мугъманханада акъвазнава.

Чи общежитие авай дараматдин чапла патахъай писателрин мугъманхана авай. Алим Эдгъем Шахшан писателрин мугъманханада акъвазуну зун мягътеларнай. И кар къатIай Дилясади алава хъувуна:

– Маса мугъманханайра чкаяр гъат тийидайди чизвай чи са бязи дустари чаз гъа и чка теклифна... Им къисмет я, тахъайтIа чаз къе ван хъайи хътин къадим лезги макъамар ван жедачир.

– Атай ала мугъманар са макъамралди тухариз жедач, – зарафатнай за. – Куьн са геренда ацукъ, зунни Песен стха и мукъваллай туьквендиз фена хкведа. Гьелелиг иналлай ктабрикай куьне квез са машгъулат ая, – кхьинрин столдаллай ктабрин хара теклифна.

Чун туьквендиз фена хтайла, чи кIвал инсанрай ацIанвай ва зи кIвалин юкъвал стол тIуьн-хъун эцигна гъазурнавай. Зун пионеррин далдам гъаз сегънедал экъечIун мубаракиз зи далдамчивилиз ихтибар авур ва зун сегънедал фин патал кIвачинар авур дустар-студентар кIватI хъанвай. Суфрани гъабуру къалинарнавай. Абур чIехи уьлкведин жуьреба-жуьре халкъарин векилар тир. Абур вири Эдгъемахъни Диляса-дихъ галаз мукъувай таниш хъанвай. Абурун ихтилатар къатидаказ алахъна физвай. Студентри Эдгъемазни Дилясадиз, абурун къведанни чирвилерин дережадин винизвал гьисс авунваз, суалар гузвай ва ажайиб, рази ийидай, гзафни-гзаф гьейранардай жавабар къачузвай.

Зазни Песеназ амуькбайди туьквендай гъайи шейэр столдал дуьзмишнавай тIуьн-хъунрин арада эхцигна, ацукъдай чкаярни амачиз мугъманрин арайрай чукъуьз-чукъуьз ахцукъун хъанай.

Гъа йифиз ва я, лезгийри лугъудайвал, гъа йиф чIичI авур чIавуз заз Эдгъем Шахшанавай чи халкъдикай ва адан тарихдикай гзаф затIар сифте яз ван хъанай.

Песен къадим Тагъар хуьрйяй тирди ван хъайила, Эдгъема, вилера амалдар хъвер аваз, чавай, завайни Песенавай, вичин суалдиз жаваб гун чун патал четинз акъваздайди чиз, хабар къунай:

– Лезги чIалалди «Тагъар» вуч лагъай гаф ятIа чидани квез?

– Хуьруьн тIвар я ман, – лагъана Песена, мад вуч лугъудатIа течиз.

– Ун ман, – алава хъувуна зани, – Эдгъемавай адан суалдин баян гъинай къевзайди ятIа чириз кIанз. – «Чанта», «гъвечIи шешел» лагъай манани гузва и гафуни.

– Эхъ, гъакI я: «чанта» я, «шешел» я. Амма вуч шешел ятIа чидани?

Зани Песена, гафунин деринар течиз, къведани сад хъиз, къуьнер агажна. Ам сагъ хамуникай цванвай чанта-шешел я. – Ахътин затI дуьньядикай къил къакъуднавай ксарив, загъидрив жедай. Рекъе-хуле жезвай, марфадик-живедик акатзавай ксар яз, абуруз чпив хамун шешелар хъун са къадар къулай тир... Къадим вахтара чи Алпан

дагъдиз, адан патав гвай хуьрера лугъудайвал, Агалкъайбурун дагъдиз хкаж хъайи гзафбур, дуьньядин малдик са кфетни квачирди акваз, Дагъдин къвалал алай ахъа, вири фана дуьнья агъадай аквазвай ахъа тПулал-яйлахдал, чпин мишин чантаяр гваз, кIватI жез хъанай. Акваз-такваз анал хуьр пайда хъана. Хуьруьнвиарни вири тагъар гвабур хъуниз килигна, къунши хуьрери аниз «Тагъар» тIвар гана. ГъакI хъана фена. Абурукай, аниз къвезвай къван чеб хътинбурукай, дерин ва сирлу чирвилерин сагъибар жезвай, абур руьгъдин дережайрай чIехи гъуьндурриз акъатзавай... Чи чилел хъайи къван журеба-жуьре динрин векилри Дагъ чпин фикирар чукIурзавай алатдиз элкъуьриз хъана, идахъ галаз санал Тагъар хуьруьн агъалийрин диндин суьретар, гъар цIийи иман атайла, дегиш жез, амма а инсанрин тIварни кар гъа сад яз амуькьиз хъанай. Тагъарда хъайи девришрикай тарихдин рехъ фейивилиз хас яз, галай-галайвал хвена, Зердуштаз къуллугъзавай магъуярни, хашпарайрин монахарни, мусурманрин девришарни, суфиярни арадал атана...

Чи хуьревай хъалрикай, Шуаякай, Дагъда авай ВачIедин кIваликай ва ВачIе пачагъдикай вичикайни Эдгъема алапатдин суьгъбетар авунай.

– Тагъар хуьруьн бине за инал лагъайбулурулай виридалайни вилик кутурбур вачIехваяр, чи патариз атай ВачIе-пачагъдин патав, адаз гъуьрметун яз, диде-бубайри гъайи чIехи рухвайри кутунай... Туб экъуьра, чира, кхъихъ! Вун гъикаятчи жез кIанзавай кас я, – лагъанай ада заз вичи ийизвай ихтилатар ва вичиз авай чирвилери лувар кутунваз, гъевес вини кIвачиз акъатнаваз. – Вун Шуаяхъ галаз таниш яни? – и суални ада заз, гуя зун Шуай кваз такъазвайбурукай сад тирди ва я са мус ятIани адак хкуьрайбурун жергедай тирвилакай аян хъанвайда хъиз, ганай.

– Чиде, – лагъана за.

– Адан хатур хамир. Гъам ваз – сагъ са ктаб я. Маса ктабар кхъин ваз гъич герекни жедач.

Арина Фёдоровнади вичиз Дагъда акур ВачIедин кIваликай заз ахъаяйдакай за ихтилат кудайла, Эдгъем Шахшана заз хълагънай:

– Вун дуьз рекъе ава. Вун ви ктаб жуван къиле кхъиз гатIун хъанва. Давамара-давамара! – им ада зак руьгъ кутун тир.

– Вун гъа кIвале, ВачIедин пакханада хъанани? – хабар къуна за адавай, адаз анаг акунвайдал за са мискъални шак тегъизвайтIани.

– Зун Къафкъаздин Алпандин имаратар хъайи ва авай вирина хъана. Вунни хъухъ! Дияласани и къекъуьнра-сиягъатра зи даях ва куьмекчи я... – Ахпа, вилера авай экв мадни къатиз куькIвенваз, ада заз суал гана, аквар гъалда, икI вичи вичин вилик гъар жуьредин суалар эцигиз, ам масадбурузни суалар гуз вердиш хъанвай: – Вун чи Алпан Дагъдиз къванни хкаж хъайиди яни?

– Зун Дагъда авай мусурман пIирерал фейиди я... Аял вахтара...

– Ана гъабурулайни виликан тарих авай имаратдани хъун ви буржи я. Гъикъван вун тарихдин гурарай сабурлудаказ ва дикъетлудаказ агъуз деринриз эвичIиз хъайитIа, гъакъван вун ви къведай йикъариз уьмуьрдин гурарай руьгъ девлетдив ацIанваз, намусдин вилик чин михъи-экуь яз хкаж жеда... Чи чилерал мусурман дин чкIана мягъкем хъайила, цIийи диндин сагъибри къадим имарат виляй вегъидайвал авуна, гуьгъуьнин несилрикай ам авайди чуьнуьхиз хъана, – лагъана Эдгъем Шахшана, заз Дагъда авай лап иски имаратдикай ацIай хабар авачирди чир хъайила. – Къайгъу авач, гила ваз чир хъанва, вак анаг акурин, анаг чир авунин тихтих акатнавайди заз аквазва.

Захъ ихътин хуьруьнви, ватанэгъли хъуни зун тежер къван шадарнавай, зак дамах кутунвай. Адан ихтилатри Песенан руьгъни хкажнавайди аквазвай.

Жув тарихдикай са акъван тIатIанвай кас тирди къалурун яз зи рикIиз зи уьмуьрдай Дагъдихъ галкIанвай мад са делил жагъанай:

– Зун чепедин фуранни хъайиди я!

Авайвал лагъайтIа, жува хъувур алавадай заз аялвилдин, гадачивилин лишанни акунай, амма гъайиф чIугуникай файда амачир, гаф сивяй акъатнавай.

Амма и гъилера Дилясади зи кIватиз гъазур хъанвай руьгъ хкаж хъувуна:

– Гъа карни вун патал, вуна кхъидай ктаб патал важиблу я. Анагни Алпан Дагъ-дихъни ВачIе пачагъдихъ галаз алакъада авай чка я.

Авайвал лагъайтIа, зи ала мугъманри, Эдгъемани Дилясади, гъуьлуьни папа, къведани, за ктаб кхъин тагъкимаруни зун са къадар теспачани ийизвай. «Чеб тарихчияр яз, чпи гъа къадим вахтарикайни, халкъдин медениятдикайни кхъинар ийиз, зани ктаб кхъинин вуч лазимвал амуькьрай?» – фикирни фенай зи къиляй. Амма абурун тагъкимдин гъавурда зун, гзаф йисар алатайла, чи виридан уьмуьрда, чи девирдани, халкъдин тарихда жуьреба-жуьре зурба, садбур шад, муькуьбурни пашман вакъиаяр къиле фейила, чIехи дегишвилер хъайила, акъунай: тарихчи уьмуьрдиз вичин вилерай, писателни вичин вилерай килигзава, абур анай гъар садаз вичин турус жагъизва; са вакъиадиз ва я девирдиз гъикъван гзаф вилерай килигна къимет гайитIа, гъакъван чун гъакъикъатдиз мукъва жада.

Эдгъемазни Дилясадиз и кар хъсандиз чизвай. Идалайни гъейри, тарихдикай кхъей ктаб гъа илимдин рекъевай инсанрин гуьтIуь кIеретIди кIелун мумкин я, писателди кхъейди – гзаф инсанри, вучиз лагъайтIа писателди чан алай, халкъдив гвай, руьгъ юзурдай, мефтIерив кIвалахиз гадай чIалалди кхъида. Гъа икI халкъ вичин дувулрихъ галаз мукъвавиле аваз хуьн патал гъавурда акъадай чIалалди тарихдикай кхъидайбур гзаф хъунихъ чIехи метлеб ава.

Зун а йифиз ихътин фикирив гъеле агакънавачир, зун чранвачир. Амма мугъманар къабулнавай касдин ихтиярар кардик кутуналди, за ала мугъманрин гъуьрметдай, чехир авай пияла хкажна, сагълугъдин гафар лагъанай:

– Чи рикIер хци авур, чи руьгъер хкахънавай тарихдай къахчунвай экуьнив ацIу-рай, чи вилер ахъаяй Диляса ваханни Эдгъем стхадин сагълугъдай гъилевай и крчар (чав гвайбур крчар ваъ, адетдин истикнар тиртIани, гъакI лугъун дуьз яз гъисабнай за) ичIи авун тIалабзава за! Сагърай чеб къведни!

Эдебиятдин институтда лагъай тост са акъван ейди, чIагайди, хциди ва камаллу зарафат квайди тахъайтIани, адан терев техуьдай, ам тахъвадай амалариз акъвазардай кас жагъун мумкин тушир. Лагъай сагълугъдиз къуват хгун лазим хъайитIа, ам кIвачерик аватдай хъгинди хъанваз акуртIа, адак лувар кухтадайбур, ам туьхкIуьрдайбур тахъана жадачир, амма и гъилера зи дустари са гафни сух хъувунач. Абуру, зи гафарал къул чIугун яз, вил акъална ахъайдалди, чпин гъилевай къапарин кIан цавалнавай. Дуьз сагълугъар гагъ-гагъ адан гуьгъуьналлаз сивелайдай затI галачизни къабулиз жада. Институтдин зи дустари, лагъайтIа, и къайдадал амал авуначир.

Песена къатI язавай, и карди ам чи институтдинбурукай туширди къалурзавай. Вичин хуьруькай ван хъайила, ам са тIимил пашманни хъанвай хъиз аквазвай. Адан рикIел вичин аял вахтар хтана жеди. Белки, «Тагъар» гафунин мана чир хъайила, ада вич хайи ватандивай къакъатнавай, адахъ галаз са алакъани амачир, дувулри-вай къакъатнавай, яни хайи хуьре касни амачир, мажбур яз къураба хъанвай кас яз гъисабунин фикир адан рикIел алчуд хъанвайтIа? Я туштIа адан руьгъда, вичизни хабар авачиз, са гъихътин ятIани дерин тарихдин чешмеяр ахъа хъанвайтIа? Заз чиз, адан рикIе чIехи гъерекатар къиле физвай. Ада, садавайни хабар такъуна, зуьрнедин пIивитI сиве туна, алатдин сив къавухъди элкъуьрна, макъам ягъна. Ада ягъай и къадим гъава лезги туьнт маса макъамриз ухшарди тушир. Ам секиндиз авахъна физвайди, умунди, юмшагъди, дуьа хъиз, къезил ва алцифайди тир. Ам, рикIивайни, дуьньяда къиле феи ва физвай вири теспачавилерикайни гургагурвилерин винел хкаж хъанвай, яни абурал руьгъдин чIехивилелди ва михъивилелди гъалиб хъанвай касдин ва я халкъдин акъулдивни камалдив, адан архаинвилевни ферикъатввилев, гъа са вахтунда квахънавай багъа ядигаррихъ чIугвазвай гъамунив ацIанвай. Ихътин макъам заз сифте яз ван жезвай. Хайи хуьре Балакъ халудихъ галаз мехъеррик чпин алакъунар къалурзавай чи зуьрнечийри и макъам ягъай хътин дуьшуьш зи рикIел аламач. Ахъгинди абуру ягънавайтIа, ам бажагъат зи рикIелай алатдай. Заз къатIай-

вал, ам Песенан руьгъдин деринрай сифте яз винел акъатзавай. Вичин хайи хуьре лап тIимил, вични аял йисара, хъайи адан руьгъдин зигъиндиз и аваз гъинай атайди ятIа адавай вичивайни бажагъат лугъуз жедай.

Эдгъем Шахшананни Дилясадин вилериз накъвар хъиткъиннавай. Абуру къведани, сад хъиз, кIвале чи столдихъ ацукънавайбурукай чуьнуьх тийиз, яйлухар вилерив тухузвай. Авазди заз жувазни авунвай дерин таъсирдин винел и къве иер инсандин вилерал накъвар атуни зун генани артух гъейранарнавай ва гъа са вахтунда зи рикI суалривди ацIурзавай: «И макъамдихъ галкIанвай вуч кар аватIа и къве касдиз? Яраб абуруз и аваздикай гъихътин делилар чизватIа? ЧизвачиртIа, абур икI, накъвар чуьнуьх тавуна, чеб иналлайбуруз чинни тийизвайбурун вилик шехъдайни?»

Песена макъам яна куьтягъна. За сифтедай фикирни авунай: ида макъам чи мугъманрин накъвар атIун патал акъвазарнава. Амма, дериндай дикъет гайитIа, и кардин себеб масад яз жагъизвай. Песенан руьгъда гъатай са гъихътин ятIани экуь гъамаринни хиялрин гур селди ам икI садлагъана макъам атIунал гъана. Адал алчуд хъанвай къалин фикирлувал акурла, за ам вичин авазди арадал гъайи къадим ва зурба алемдай гъеле экъечIнавачир, гуя вичи ягъай макъам а алемда са ни ятIани давамарзавай ва Песена вичи гила адаз чIехи дикъетдивди яб гузвай.

Чун вири гъам хътин гъалда авай, гуя а аваз чи гъар садан япара, къиле, рикIе, руьгъда ва жигерра давам жезвай. Чаз макъамдин ванцел чи кIвализ атай маса чи студентарни ақуначир.

Экуь ва гъамлу секинвал Эдгъем Шахшана чIурна:

– «Ялгъуз яйлах», – лагъана ада. – И макъамдин тIвар гъакI я. Ам ВачIе пачагъдин макъам я.

А йифиз чун ксаначир. Чаз ксуз кIанзавачир. Чна, студентри, къве жегъил алимдин ихтилатриз яб ганай. А суьгъбетар Эдебиятдин институтдин къакъан дережадиз кутугай зурба ва фикир тухудай лекция хъиз тир. И кар Эдгъемазни Дилясадиз чпизни чизвай ва, аквазвайвал, рикIяй чпин агалкъунрал разивалзавай.

И йиф чIичI авунихъ мад са себеб авай: пака къве мугъманни, са муьгъуббатдин къве пад – Эдгъемни Диляса – цIийи йис къейд авун патал Ленинграддиз фин лазим тир. Гъавилай жезмай къван гзаф ихтилатар къе авуна кIанзавай. Чебни гъихътин ихтилатар! Чи арада датIана хъун лазим тир, амма, гъайиф хъи, саки тежезвай, къери-цIару ихтилатар! Тарихдин ихтилатар!

Гъа йифиз заз тарихдин илимдин зурбавал вуч ятIа чир хъана. А илим галачиз пакадикай фикир авун гъич герек авач, тарих течиз, адан дувулар гъисс тийиз ва а дувулкай миже тахъваз къенин крар авун, уьмуьр тухун гъалатI я, вучиз лагъайтIа а крар, тарихдин бине галачиз, бегъемдиз арадал къведач, абурал кIукI гъиз жедач. Гъикъван чун тарихдин дерин мичIериз гъахъайтIа ва абур дериндай къатIайтIа, гъакъван чи къведай уьмуьр яргъалди ва экуьди жеда.

Гъа йифиз зи рикIе зурба мурадар куькIвенай, чIехи планар пайда хъанай.

Эдгъемани Дилясади а йифиз Ялгъуз яйлахдикай ахъаяй ихтилат къилди къачуртIа, ада Эдебиятдин институтдин общежитиеда хъайи чи къакъатун тахъай мисал авуна лагъайтIани жеда, вучиз лагъайтIа а суьгъбет садрани зи рикIелай алатнач ва ада зун Шуаян гъавурда акъадайвал, ам вуж ятIа чирдай мумкинвал гана...

Гъайиф хъи, чун уьмуьрда мад къве гъилера, тади гъалара, гъалт хъувунатIани, чи общежитиеда хъиз, къулайдиз, санизни тади тийиз ацукъна, ихтилатардай, дерин тарихрикай рахадай бахт хъхъаначир. Заз амуькайбур гъа йифен дерин ва ширин суьгъбетар, тарихдин таъсирдай вакъиайрикай ихтилатар хъанай.

Завай са гаф гила, гзаф вахтар алаатайла, къетIидаказ лугъуз жеда: Эдгъемакайнини Дилясадикай зун патал лезги тарихдиз гъахъдай къве хиле са рак хъанай.

Абурун чпин къисметни а тарихдин къенин йикъан са мусибатдин чин хъанай.

3-кьил

Шуаян буба Чайгъунакайни чи хуьре гзаф ихтилатар авай.

Почталъон тир чIавуз ада хуьруьнвийри Сталиназ кхъей чарар ВачIедин кIвализ тухудай лугъуда. А чарар инсанри чпин са тахсирни квачиз гъеле 30-йисара дустагънавай мукъва-кьилийрикай са хабар гун ва я абур гинаватIани азад хъувун тIалабзавай. Дяве физвайтIани, гъахъ галачиз къунвайбурун мукъва-кьилийри Сталиназ чарар кхьин давамарзавай, абуру камаллу ва адалат гвай регъбер и гъилера хъайитIани са кардин гъавурда акъада лагъана умудзавай: и пак дяведи дустагъда авайбуруз яракъ къуна Ватандиз ва чеб вири халкъдин хкудиз тежедай са пай тирди субутдай мумкинвал гузва. И чарар ахъайна кIел тавур, амма чпин багърияр вилив хуьдай къван жаздан хъанвай инсанрин рикIерни руьгъер кIелиз чидай Чайгъуна вири и чарарин кьилин метлеб гила сад тир чизвай: «Дустагъда кIидалди, дяведа кьиникъ хъсан я», гъа инай а инсанриз гъам гъахъсуздаказ негънавайбурун, гъамни абурун мукъва-кьилийрин тIварни намус михьи хъийидай, хиласдай эхиримжи рехъ аквазвай.

Амма Чайгъуна масакIа фикирзавай: дагъдин яргъал хуьревайбурун шаздаярни минетар Сатлинав агакъдалди Аллагъдив фад ва регъятдиз агакъда. Чарар ВачIедин кIвале туналди, ана авай тIалабур Аллагъдиз акурай, ван хъурай лугъуз, къунвайбурун паталай дуьбаяни ийизвай. Ам Сталина и чарар кIелдайдахъ ва абурун гъавурда акъадайдахъ агъанвачир.

Вичин буба такур, дидедизни вичиз гъикъван четинзаватIа къатIузвайчи Балакъани, аялзамаз, вичиз кIелиз-кхъиз чир хъайила, Сталиназ чар кхъенай. Гъатта и чарни Чайгъуна ВачIедин кIвализ тухвана, лугъуда.

Чайгъунан вичин къисметни ажайибди ва мусибат галайди хъанай. Ам, Ватандин чIехи дяве физ къвед-пуд йис хъанвайла, «халкъдин душман», «хаин» я лагъана яна къенай. Амма хуьре садани ам ахътинди яз гъисабначир ва гилани гъисабзавач...

Шуая хуьруьн клубда Балакъ халудин, Айсаман ва зи пад ва таъсиб хвена, чи намус хуьруьн вилик михьи тирди лагъайдалай гуьгъуьниз са къадар вахт хъайила, зи бадединни дидедин рикIер секин хъхъанвай. Абур захъ галаз, виликдай хъиз, чина цурувал авачиз рахаз эхгечIнавай.

Бадеди, зи диде къунши хуьруьз зи эмедин, вичин чIехи вахал кьил чIугваз фенвай са юкъуз, къежел циф алаз, куьчедиз физ гъяз текъведай са чIимел няниз, зи гъилевай ктабди зи вилерин ишигъ тухуз кичIевиляй (ада вичин вилер са ктабни кIел тавуна зайиф хъанвай), зи вилер ктабдилай алудун патал ва маса ихтилатдалди машгуларун патал заз лагъана:

– Ваз вуч аватIа чидани, чан бала?

– Ваъ, – лагъана за къасухдай, адаз ихтилат давамиз кIанзавайди чиз, ам захъ галаз ихтибарвал гаваз рахаз гатIун хъувунин сагълугъдай хвеша яз, зарафат кваз.

– Ваз течизвайди заз чизва, зав гаф лугъуз тур. Заз чидач, квез мектебда вуч чирзавайди ятIа, вун беябур хъуникай Аллагъди хвейиди я, гъа зун вичиз къурбанд хъайиди я ваз куьмек яз Шуай ракъурайди.

– Хъуй, баде чан, гъа вуна лагъайвал хъуй, – лагъана за, вилер ктабдин цIарарай акъуд тийиз. Мад зарафат яз алавани хъувуна: – Зи кьил акъатзавач ман, вучиз а къурбанд хъайида къве гъилера зи куьмекдиз Шуай ракъурнатIа: садра – зун мектебдиз феи юкъуз анай катдайла, садрани зун мектеб куьтягъдай йисуз – анай акъудиз са кIам-шам амайла...

– Бесрай, гада, ви зарафатар! Итимди садра зарафатна акъалтIардайди я. Зарафатдин гуьгъуьналлай зарафат шит жеда, чир хъухъ ваз.– Бадедин рикIик са вуч ятIани квай, адахъ рикIивай лугъудай са вуч ятIани авайди аквазвай. – Бесрай ваз къе ктаб кIелай къванни. Вилер гъикъван харапIа? Пакамахъ йикъан экуьнал кIел хъия.

– Им кьерехдиз ийиз жедай ктаб туш, я баде! Ша, кIантIа, за, им кIелиз, лезгидалди вазни ахъай хъийин. – Баде жуван гелел гъиз кIан хъанай заз.

Амма баде акI регъятдиз гелел гъиз жедайбурукай тушир.

– Акъваз, чан бала, вун чIехидан чIалай акъатдай къван чIехи хъанвач... А ви ктабра авайбур гъакIан махар я, ахътинбур, кIан хъайитIа, за ваз, сагъ са чанта ахъайда. Исятда заз лугъуз кIанзавайди маса гаф я. За ваз ктабра кхъин тийидай, вилиз такуртIа, чIалахъ тежедай са вакъиадикай ихтилат ахъайда.

– Ам вуч ихтилат я, баде? – ктаб дакIардал эцигна за, бадедин эхиримжи гафари зун и жедай суьгъбет къетIенди тирдахъ агъурнай.

– Ам гъа Шуаяз талукъ суьгъбет я, бала. Адан бубадикай я. Вун гила аял туш, ваз ихътин крар чир хъун хъсан я. Им уьмуьр я, чидач адан чарх пака гъинихъ элкъведатIа. Вуна куьчейра идаз-адаз ахъай хъийимир, амма рикIел хуьх.

– Хъуй, баде, за ваз яб гузва.

Бадеди дериндай нефес акъадарна, са легъзеда кисна, ихтилатдик къил кутуна:

– Шуаян буба, тIвар Чайгъун тиртIани, секин, къени, дугъри, юкъван буйдин, яхун итим тир. Гъалтай виридавай кеф-гъал, дерди-бала хабар къадай, четин дуьшуьшра масадаз сабур гудай кас тир. Адан хва Шуай ахътинди хъанач, гъа и заз ваз лугъуз кIанзавай дуьшуьшдилай гуьгъуьниз хва инсанрикай хкатна яшамиш жез хъана... Вири хуьруьнвийри хъиз, чилин зегъметдалди са къас фу незвай Чайгъуна. Садни – адан хзанди хуьруьнвийри ВачIедин пай яз гузвай чеб маса гуз къил хуьзвай. Им къадим вахтарилай абурун тухумдиз авуна кIани гуьрмет яз халкъдин адетдиз элкъвенвай. Советрин власть атайлани, инсанри и адет, виликдай хъиз хкисна таквадайвал къиле тухуз хъанай, ихътин вердишвал хуьруьнвийрикай хкатначир. Агалкъайбурун Дагъдин къвалавай чеб гъайи хзанрикай дишегълийри, адан кIвалел физ, адан кайванидив – Лизедив са къазбун чеб вугудай. Ахпа чеб лазим хъайи хуьруьнвийрини, паталай къведайбуруни къериз-къериз пулдихъ (пул са акъван авай затI тушир) ва я маса метягъдихъ, недай-хъвадай затIарихъ чеб къачудай.

Диндал кIевиз акъвазнавай ксар къаз-тухудай вахтара, гъеле чIехи дяве жедалди вилик, чи хуьряй араб чIалалди тир кIел-кхъин гвай итимар суьргуьн авунай, абур фейи падни чир хъаначир. Я элкъвена хтай садни чаз акуначир. Амма вич месигъи я лугъузвай, хуьруьн иски хашпара сурарал, чпикай къванерни амачир, гъакIан сурар тир лугъудай чкадал физ дуьаяр кIелдай. Дагъдиз физ, ана авай ВачIедин кIвале дуьаяр ийиз хкведай. Чайгъунак вучиз ятIани садани къягъначир. Дагъдиз ам гагъ-гагъ а вахтара къуд-вад йиса авай Шуайни галаз фидай. Чи хуьруьн бязи чубанриз акуналда, Шуай лап чагъа аял язмайла, Чайгъун пабни галаз Ялгъуз яйлахда авай вирел феналда ва бицIек гъа кIал хътин къайи це эхъурналда. Яни гъа саягъда вичин аялдикайни гъа вич хътин месигъи-хашпара авуналда. Аквар гъалда, Чайгъунан ихътин садазни хас тушир къилихди, акъалтIай дугъривили, халкъди чпин хзандиз ВачIедин пай гуз хъунин адетди, хуьре вичин диндикай са гаф-чIални талгъуни, Дагъдиз физ-хтуни ам къариба, абдалвал квай кас хъиз къалурна жеди гъукумдин векилриз. Суьргуьн авунин ва а йисара яна къиникъин жазадикайни ам гъа вичин Месигъди хвена. Месигъди ам хуьзваз хъанайтIа, ам муькуь гъилера, гъукумдин хурук акагай чIаван дуьшуьшда, хуьдай. Амма Лизе къари, икI лагъайла, рази жедачир. Ада им Чайгъуназ Месигъди ажалдин винел гъалибвал къачуз гайи куьмек я лугъудай. Аллагъдиз хъсан чида, ана вуч хъанатIа, чакай вуж гъахъ ятIа.

– Ам вуч дуьшуьш тир, чан баде? – къарай хуьз жезвач завай, «адан сивяй акъатзавай гафар садни ахъай тийиз дафтарда кхъиз хъанайтIа пис жедачир» лугъудай хътин фикирни къилляй физ.

– Сабур хуьх, зи бала, гъанивни агакъда чун... Ихтилат къатIмир, тахъайтIа зи рикIелай фида заз лугъуз кIанзавай гафар, вакъияр.

ЧIехи дяве гатIунайла, Чайгъун сифтедай дяведизни тухваначир. Гъилел-кIвачел мягъкем вири итимар дяведиз фенай. Гзафбур чпин хушуналди фейибур тир. Чайгъуна дяведиз физ кIан хъунухъ са куьналдини къалурначир. Я жемьтдини и кар адаз къе-хуьнначир, вучиз лагъайтIа хуьруьнвийриз ам дяведин итим туширди чизвай. Хуьре

амукбай кьузъу итимриз Чайгъунакай почтальон авун дуъз кар яз акуна. Виликан почтальон дяведиз фенвай. Агъсакъалриз чизвай хьи, дяведай хъсан хабаррилай гзаф чѳурубур хкведа, нивай хъайитлани, ахътин хабар иесийрив ахгакъариз ва я ахгакъар-дайла лазим гафар лугъуз жедачир. Ахътин гафар лугъудай устлрвал Чайгъунахъ авай. Ада, са вуж ятлани къена лагъай хабар хтайла, хзанриз сабур гунихъ галаз сад яз, умуд гудай. «Им дяве я, ана агъзур-агъзурралди инсанар ава, ана гъа сад хътин тлварар, фамиляр алай ксар гзаф ава. Секиндиз дяведа жезвай вири крарай кьил акъудна чарар кхьидай мажалар ана низ авайди я. Вири тадиз-тадиз, цавун кьиле ийизвай крап я. Ихътин чарар кхъизвайбуруз гъалатл жедай мумкинвилер гзаф ава. И чарче къенва лагъанвайди куъ хва, стха, гъуъл тахъунни мумкин я. Аллагъди гудай рекъер-хулер гафаралди лугъуз жедайбур туш, абур садазни чизвач. Куъ риклн тлрвал дяведа авай куъ багъридиз аян жеда, и карди адан рикл хада, адан гъилер, клвачер зайифарда, ада дяведа вичин мукъаятвал квадарда. Шемир, азизбур! Сабур хуъх, къарай хуъх! Умуд атлумир! За чи вири хуъруънви стхайрин паталай Дагъда дуъаярда».

Гъа икл Чайгъунан почтальонвал пуд-къуд йисуз къван давам хъанай. Ахпа вуч хъанатла чидач, Чайгъун дяведиз тухвана. Садбурун гафарай, Сталина Дагъустандин халкъар хайи чилерилай гъурбат кьурумриз суъргуън ийида лагъаналдай, эгер инай дяведиз тухвайбурун къадардал мад алава къадар клватл хъувун тавуртла. Хуърай яш тахъанваз, герек чарара йисар артух хъувуна, тухвай жаванрихъ галаз Чайгъунни тухванай. Чаз къуд вахаз хъанвай авай-авачир гъвечли стхадин цѳуругуд йис тир. Хуъруън гъакимри адан цѳемуъжуъд йис хъанва лагъана чарар туъкѳурнай.

Бадеди стхадикай и гафар лугъудайла, чѳулав фитедин пиплѳевди адан саки куътягъ хъанвай накъварикай кумай къве стлал атай гъар вилин къве пипл ми хънай. Адан стха дяведай хтаначир, адан дидедиз стха къена лугъудай хабар хтайдалай инихъ бадеди я чѳулав шуткъу, я чѳулав фите, я чѳулав булушка дегишарначир, я, вич а вахтара гъеле жегъил дишегъли яз, дяведилай гуъгъуъниз хуъре хъайи мукъва-къилийрин са мехъ-ерикни къуъл хъувуначир. Ада стхадихъ къур яс умуърдин эхирдалди хвенай. Адаз Чайгъуна сабурни умуд гун къисмет хъаначир. Белки, Чайгъуна адаз сабур ганайтла, стха хтунихъ бадедин умуд вич рекъидалди амукъдай.

Заз вичин дердиникай хабар авайди чизвай бадеди са гъвечли ара гана, вичи заз ийизвай ихтилат зун паталди важиблу тирди къалурун яз, ихтилат давамна:

– Чи къуншидал са къари алай, тлвар Шекли тир, рагъметдиз фенва ам. Сивик пад квачир паб тир ам. Адаз дяведиз фидай я рухварни, я стхаярни авачир. Гъуъл дяве жедалди къенвай, адахъ авайди къве руш тир, гъабурни гъуълуъз тухун тавуна амайбур тир. Са гафуналди, чан бала, гъуълерни, рухварни стхаяр дяведа авайбурун рикликай са акъван хабар авачирди тир а Шекли. Рагъмет вичиз хъун авурай, амма гзаф рахадай, алазни, алачизни. Алачиз рахун гзаф жедай.

Вахтар зулухъ элкъвенвайбур тир. Садра зун булахдал алайла, анал Шекли атана акъатнай. Чалай гъейри, маса кас авачир.

– Вув-в, я къин тавур паб, – лагъанай ада заз, вич залай са гзаф члехи тиртлани, – къе зи вилериз вуч акунатла чидани ваз?!

– Вуч акуна, чан члехи вах? – лагъана за агъайнидаказ, адан мецин ата-патавал явашарун патал.– Вуч акуна ваз?

– Чайгъунан шалвар!

Зи риклик вучиз ятлани гъалабани, къалабулухни къведни санал акатна, мягътелни хъана зун идан гафарал:

– Вибур вуч ихтилатар, члехи вах? Вуч шалвар я?

– Чайгъунахъ авайди гъа са шалвар я ман, виридаз чидай, рехи, кетендин.

– Белки, ваз карагна жеди? Чайгъун дяведа ава эхир!

– Ава жеди, амма адан шалвар Лизедин гъаятдал чуъхвена епина ава.

Зи рикляй агъзур фикир фена... Чайгъун дяведиз тухудайла, адал алайди гъа рехи шалвар тир. Метлѳез пине хъиянавай. Ам дяведай ахъайна хтанвайтла, ва я са хер-къацл

хъана хтанвайтIа, вири хуьруьз чир жедай. Ина вуч ятIани са маса кар хъанва. Тухвай къвед-пуд вацралай дяведай вуж ахъай хъийидайди я?..

– Вавай ийидай са тавакъу ава, чан чIехи вах, – лагъана за ШекIидиз. – Ваз акур шалвардикай мад садазни са гафни лугъумир... Белки, ам Шуаян шалвар я. Дяведа абуруз маса парталар гузвайди я, вичин шалвар хциз рахкурун мумкин я... Гъар вуч ятIани, вун адан патахъай кисна акъваз... ГъакI хъсан я.

ШекIи мягтелдаказ заз килигна. Адаз вичин мецин чалпачухвили чарадан кIвал чIурдайдакай, масадан хзандиз хажалат гъуникай фикирзавачир, адан фагъум гзаф даяз тир, адаз хуьруьн амай папариз аквазвай дердерикайни гъамарикай хабар тушир, гъавилай адан фикирарни даязбур жезвай.

– Карагна жеди ваз! Кисна акъваз, тахъайтIа къведа ви патав гъукуматдин пагунар алай векилар, къил денг ийида ви... – хълагъна за, тадиз ацIай квар къуьнуьхъ вегъена, адак са кIус хъайитIани кичIни кутунни хъуй лагъана.

– Зун къуна тухуда лугъудани вуна, Чайгъунан шалвардиз килигна?

– Эхъ, чан вах, эхъ. Къведа гъукуматдин векилар, хабарар къада, гъинва шалвар лугъуз. Шалвар Чайгъунанди жедач. Я туш, шалвар вич жедач. Ахпа къведа абур ви патав ваз гъинай акурди тир, гъикI тир лугъуз. Къуна тухуда вун, ваз са вуч ятIани чизва лугъуз. Ахътинбуру тухвайбур элкъвена хквезвайди туш гъа!..

ШекIидин вилер экъис хъанай. Адаз вич къуна тухуникай рикIивайни кичIе хъанвай.

– Заз акур са шалварни авайди туш! – лагъана ада.

– Мез хвейида чанни хуьда., – хълагъна за, хъфиз-хъфиз.

Квар гъаятдал туна, за тадиз Лизедин кIвалихъди гьерекатна. КIвалин къилел акъатайла, заз акуна хъи, рикIивайни Чайгъунан шалвар епина авай. Тадиз агъуз эвичIна, за, гъаятдал фена, Чайгъунан шалвар епинай акъудна, кIватIна, Лизедиз эверна. Ахпани акуна заз: ракларал, гъакI са цIамни туна, шефте ала.

Гъаваяр къанвай. Аквар гъалда, Лизе мектебда авай, ада ана классар шуткунин-михъунин кIвалахарзавай. Шуай, лагъайтIа, вич вичиз тир. Дидедиз кIвалин куьмекар гузвайтIани, гатун вахтунда ам мукъвал-мукъвал Дагъдиз физ аквадай. ВачIедин кIвализ. Гила, гъаваяр къанвайла, Дагъда генани мекъи тирла, гада бажагъат аниз фидай. А вахтара, мумкин я, ада мектебдани кIелзавай, къуд яни, вад яни классар кIелни авурди я, ахпа гадарайди я. Заз гуьгъуьнлай чир хъайивал, а юкъуз ам заз экуьнахъ фад чпин нубатдай мягледин данайрин раж хуьз фенвай...

Зун, Чайгъунан шалварни шалдин пипIек кутуна, гваз чи кIвализ хтанай.

Няниз, мичIи хъайила, инсанриз таквадайвал, зун Чайгъунан шалвар хутахиз фена. Чантадин кIаниз картуфарни вегъена, винелай шалварни эцигна фенай зун.

Заз чизвай: Чайгъуназз авайди гъа са шалвар тир. Дяведиз фидайлани ам гъам алаз фейиди тир. Шалвар хуьруьз хтанватIа, я ам са ни ятIа хканваз кIан я. Мумкин я, фикирзавай за, Чайгъуна, вичиз ваени партал гайила, вичин шалвар са хкведай садав вугана хуьруьз рахкурунни. Я, туштIа, Чайгъун вич хтанва. Адаз ваени партал авач. Вич хтанватIа, чинеба-буьркъвеба хтанва. Адаз дяведиз физ кIан тахъун, ам катна хтун мумкин я. Тухудайлани, адаз акъван гъяз аваз аквадачир. «Итимар ягъиз-рекъин зи пеше туш эхир, зи иманди заз ахътин ихтияр гузвач» лугъудалдай ада дяведиз фидай чIавуз. Амма адан гафариз яб гудай вуж авай? А чIавуз виридан уртах иман душман кукIварун тир. Чайгъун катнавайди ятIа, къецеел епина куьрсарнавай шалварди ам маса гун мумкин тир. Вири хуьруьз адаз авайди гъа са шалвар тирди чизвай. Адаз инсаф тийидайдини заз чизвай. Гъавилай заз дугъри Лизеди ихътин кIамай жуьреда вичин гъуьл гъукумдин векилрин гъиле туна кIанзавачир. Заз ам гъавурдик кутаг, адаз ихътин крага мукъаят хъухъ лугъудай ниятни авай, Чайгъун хътин са гунагъни квачир михъи инсанни бедбахтвилакай, гуьлледиз акъудуникай (ахътинбуруз маса жаза авайди тушир) хуьз кIанзавай...

Чи хуьруьз а вахтара симинин эквер гъанвачир. Хуьре, кьир цайиди хьиз, мичи тир. Варз гьеле экьечІнавачир. Кьуд пад киснавай, анжах агъадай Чехи вацІун ван кьвезвай.

Чайгъунрин гъаятдал фейила, дакІарда лампа кузвай. За дакІар гатана.

– Вуж я? – гъалаба акагай ванцелди хабар кьуна Лизеди, дакІардин шуьшедив чин агудна.

– Зун я, – лагъана за. Адаз зун ванцелай чир хъанвай. За вичиз майилар ийизвайдини адаз чизвай. Дяве жедалди вилик за абурун кІвализ жувавай жедай садакьа затІни, чепедин кьазбунарни тухудай. Дяве эгечІайла, ахьтин куьмекар хьижезмачир, чун вири дарвиле гъатнавай. Папаривай, итимар авачиз, чеб гъиз Дагъдизни физ жезмачир, ризкьи-затІни кьит хъанвай, халкьди вичивай жедай куьмекар анжах фронтдиз гузвай.

Лизе кьецел экьечІна.

– Ша, чан вах кІвализ, – лагъана ада. – Хъайи-тахъай авани? – Са касни чпин кІвализ текъвезмай вядеда зун атунални ам мягътел хъанвайди аквазвай. Адан ванци зун Чайгъун чинеба, катна, хтанвайдахъни агъурзавай.

– КичІе жемир, – лагъана за. – Зун ви хийир кІанз атанвайди я... Им виридаз аквадайвал епина вучиз авайди я? – За адал Чайгъунан шалвар яргъи авуна.

– Вув я сед хъайи зун! – садлагъана вичин кьил гатана Лизеди. – За авур ахмакьвал вуч я! Шалвар ни чуьнуьхнатІа лугъуз, амай зун... Беябур хъана зун гъуьлуьн вилик!

– Катна хтанвани?

– Эхъ, чан вах. ГъакІ я, – кушкушдалди лагъана ада. – Вакай заз чуьнуьхдай кар авач.

– Заз ШекІидивай ван хъайиди я шалвардикай. Ваз чида адан сивик пад квачирди. Япар хцибурни, вилер хцибурни хуьре кими туш... Масадбуруз такурай лагъана за тухвайди тир... Икьван саймаз жедани? Бес ваз ви итимдини, хцини икІ ийимир лагъаначни?

– Шуаяз за чуьхвейди ақуначир, ам пакамлай данайрив гвай. Чайгъуна вичини са куьтІни авуначир.

Зун жува гъанвай картуфар ичІирун патал чанта Лизедив вугузни агакьнач, садлагъана ақуна чаз кІвалин гъаятдал, цавай аватайбур хьиз, гьиле яракъар авай, ваени парталар алай са вад-ругуд итим пайда хъана. Заз абурукай сад чир хъана. Ам чи хуьруьнви, а вахъ галаз кІелзавай Сардаран Чехи буба, райондин ваенкум Велихан тир. Ада дяведилай виликни чи хуьруьн гзаф итимар техкверниз тухвайди я. И чи Балакьан буба Абди анжах мехъернавай жегъил гада тир. Колхоздин гвена цуьлерни хутахнавай кьуьлуьн никІяй жагъай кьуд-вад кьил кІватІна лугъуз кьуна тухвайди я ам. Къени садазни чидач ам гъиниз акъатнатІа, адан кьилел вуч атанатІа. Гъа и Велихан тир ам тухвайди! Гурбагур хъуй вич! Сурай суруз фирай вич!

– Вуна ина вучзавайди я?! – лагъана ада заз кьургъар гудай яцІу хьтин ванцелди.

Гена зун жув жувавай квахънач. За гъилевай чанта ахъайна кьалурна.

– За Лизе вахаз жувахъ авай кьве картуф гъанвай...

– Хаиндиз, катнавай кичІерхъандиз фу гузвани? – мад ван хкажна ада.

– Вуч хаиндиз? Заз ина ақур са хаинни авач!

Велихана, зи гафариз ябни тагана, тапанчи хкажна, адан кІуфалди кІвализ гъахъунин ишара авуналди, Лизедиз лагъана:

– Гъинва ам?

– Чан Велихан, гъил ченедик кутуна за ваз минетзава. За адав шалвар вахгун, тахъайтІа иски бижгъерар галчукна авайди я ам. Шалвар кьванни алукІрай язухди.

Велиханахъ галайбур ван асалтна хуььрена.

– Адаз шалвар герек амач, – лагъана Велихана.

И арада кІваляй Шуай экьечІна.

– Диде, ина вуч хъанвайди я? Ибур вужар я? – лагъана хци.

– Вач лампа гъваш, чан дидедин, – лагъана Лизеди хциз, суалриз жаваб тагана.

Гьал-къисадин гъавурда акъунвай Шуая муьтӀуьгъвилелди лампа гъана дидедив вугана.

Лизеди, лампа авай гъил виликна, дегълиздиз, анай къулухъ патан кӀвализ, анаг абурун чпихъ авай-авачир рузи хуьдай къайи кӀвал тир. КӀвалин юкъвал хьуйтӀуьз картуфар хуьдай фур авай. Адан сив къуларалди кӀевна винелай килеярни, кӀвалин маса къаб-къажах къайда авачиз эцигнавай. Лизедихъ авай картуфар кӀвалин са пипӀе кӀватӀнавай.

– Фуралай къулар алуд, чан дидедин.

Шуая картуфрин фурун сив ахъайна.

– Чайгъун, залай гъил къахчу, за жуваз хабарни авачиз вун маса гана, итим. За ви шалвар чуьхвена экӀяйна. За ви вяде мукъваларна. Гъил къахчу, чан итим. – Паб лампа виликна фурун къерехдал метӀерал акъвазна.

Къуьнерихъ куьгъне кӀуртни, юкъвалай агъуз иски пекер галчукнавай Чайгъун кӀвачел къарагъна. Адан чини нур гузвай хъиз тир:

– Ам ви тахсир туш, чан паб. Шалвар за ваз чуьхвена экӀяй лагъайди я, гъа и жезвайвал хъун патал. Зун заз амай-амачир са рекъяй фена, чан зи паб, чан зи хва. Заз жув хиласдай маса рехъ авачир. Куьне залай гъил къахчу. Заз жуван хивез гунагъ къачудайдалай гъа икӀ хъун хъсан я. Куьн зи гъавурда авазва.

– Куь ихтилатар акъалтӀара! – эмирдалди лагъана Велихана.

Вири кисна.

– Чайгъун! – цавалай рахазвайди хъиз, кӀевидаказ лагъана Велихана. – Вун дяведай катнавай хаин-кичӀерхъан хъуниз килигна, Совет властдин тӀварцӀелай гуьлледиз акъудзава. – Ваенкумди тапанчидин шейтӀандал тӀуб илисна.

Адан гуьгъуьналлаз амай ваенийрини фуруз гуьлле гана...

Баде кисна. Зазни вуч лугъудатӀа чизвачир, зун ван хъайи ихтилатди къарсурнавай.

– Бес Шуай вичин буба гуьлледиз акъуддайла гъакӀ кисна къвазнавайни?! – ихътин гьал зи къиле сакӀани ацукъзавачир. – Адавай Велиханан хуруз экъечӀиз хъаначирни?

– Ам бубадин гъавурда акъунвай... Белки, ада хва виликамаз гъавурда тунвай...

Вич лугъумир, саки гатун вири вахтунда Чайгъун Дагъда ВачӀедин кӀвале чуьнуьх хъанвай. Шуай чинеба адан патав физ-хкъез авай. Адаз фу-затӀ тухузвай... Гъар вуч ятӀани, Чайгъуна вичин имандин шартӀариз вафалувал хвена. Адаз инсанар рекъиз кӀан хъанач... Абурун иманда, жув хъиз, жуван душманарни кӀан хъухъ лагъанва.

– АкӀ адаз вич дяведа са немсди къенайтӀа хъсан туширни? Адакай хаин жадачир. – Зун генани гъавурда акъазвачир.

– И суал за Лизедизни ганай. Ада зав вуч лагъанатӀа чидани? «Чайгъуназ къариблухда рекъиз кӀандачир. Адаз вичин сур садазни течидай яргъал са чуьлда ваь, ватанда, чи Дагъдин патав, гъа куьгъне хашпара сулар хъайи чкадал хъана кӀан тир. Гъадаз кӀандайвал авуна Аллагъди». Ахпани адакай хаин гъикӀ хъурай, я хва, я Ватан, я халкъ маса таганвайла? Муькуь патахъай, за фикирар авурла, адаз вич яна рекъидай хъиз авачир, ам гъукумди вичиз регъим авунихъ ва вич дустагъда тунихъ агъанвай. Са гафуналди, ада, Лизедив шалвар чуьхвена епина экӀяйиз туналди, вич я душмандин, я Велиханан гуьлледин ихтиярда ваь, Аллагъдин ихтиярда вуганай... Аллагъди адаз гъакӀ кхъенвай, чан бала... Ахпани, чан бала, Лизедин гафарай, ам хуьруьзни чинеба хтайди тушалдай. Белиждал дяведиз тухузвайбур поездда акъадардайла, Чайгъунни акъахналдай. Дугъри-къени кас тир ам: вичив гвай юхсул чанта рикӀелай алатна тун хъана къван вокзалдик. Лугъуда ида вичин начаникдиз, бес чанта рикӀелай алатна. «Алад, фена гадиз къахчуна хъша!» лагъаналда начаникди. Чайгъун фена хкъедалди поезд гьалналда. Галтугни авуналда ам поезддихъ – агакъ хъувунач. ГъакӀ Белиждал амуькъайди, элкъвена хуьруьз хтанай. Йифен рекъяй хтайди садазни акуначир. Гъукуматди адаз инсаф тийидайди чизвай Лизеди адаз Дагъда чуьнуьх хъун меслятнай. Адаз чуьнуьх жез кӀанзавачир, лугъуда. ЯтӀани, папа кӀевивал авурла, ам рази хъана. Ада вич хаиндай къазвачир, ада вичикай халкъ патал хийир гъа ина, далу пата, гзаф

хкатда лугъузвай. адан умуд гьукумдин векилар вичин гъавурда акъуник квай. Амма вахтар, чан бала, масадбур тир, ви кьенепатан азабар, фикирар, ви имандин шартлар садазни герек тушир, вирида ян тагана ватан хвена кланзавай...

– Чайгъун гъина, ни кучудна? – заз и вакъияяр кьиле кьван чириз клан хъанвай.

– Чайгъун кучудиз вири хуър атана: папар аялар, кьуъзуь итимар. Хуъруьн, колхоздин гьакимар квачиз, – давамарна бадеди ихтилат. – Ам садани хаин яз гьисабначир. Вичин са хъвехъ ягъайтла, муькуь хъвехъни ягъиз таз гъазур ада са низ ятла душманвалвал авунихъ садни агъаначир. Ам Варарин мягъледа авай хъалда кучудна. Гъа хъал Шуая эцигайди я. Ам алай чка хашпарайрин сурар я лугъуда. Анал сурар хъайиди чирни жезмач. Анал гила алайди гъа са хъал я. Гъа амачир сурара Шуаян бан-бубайрикай ВачЕе пачагъдихъ галаз чи Дагъдиз атайбурухъ галаз хъайи ксарни, абурун сихилдикай ВачЕедин квалин аявал авур масадбурни гъа сурара кучуднава лугъуда. ВачЕедихъ галаз сифтедай иниз атайбурукайни, ахпа адан патав чи хуъреай фейибурукай са къадарбур Дагъдин ценерив Ялгъуз яйлахда кучуднава лугъуда. Ана абурун сурар гъинал алатла кье садазни чидач, абур чир жезмач. Абур квай чка са Шуаяз чидалда.

Пакадин юкъуз жемьтди Чайгъуназ вичиз клан хъайи чкадал сур атана ам кучуднай. Халкъди гъа чпиз чидай мусурман жуьреда кьейидаз рагъметар гъана, Лизедизни Шуаяз сабуруар гана. Анал дуьаяр Шуая вичи клелнай. Ахпа ада са шумуд юкъуз чарх квай къваларай чархун еке кьванер гъанай, ахпа чкадин кьванерикай, даklarни туна, хъал эцигна, адан къав чархун кьванералди клевна. Адан кьене куькьурна шемни эцигна.

Хъалдин патав ШекИ кьарини атанвай. «Чан вах, вун заз хъел аваз килигмир, – лагъанай ада заз. – Аллагъдал кьин хъуй хъи, Чайгъунан шалвардикай, са валай гъейри, за садазни лагъайди туш». «Заз вакай хъел вучиз хъуй, я вах? Шалвар акурбур са ви вилер туш кьван», – секинарнай за ам. «Ам гъа Велихан лугъудай гурбагур я! – кушкушна ада зи япал. – Аданбурулай хци вилерни, адахъ хътин кьванцин рикI низ авайди я? Ада Шуаян гуьгъуьнани жасусар тунвай тир, ам Дагъдиз физ-хквезвайла. Амма жасусрихъ Дагъдиз, ВачЕедин квализ фидай жуьрэт хъаначир».

Аквар гъалда, Велиханан ва адан жасусрин шак фенвай Чайгъун Дагъда чуьнуьх хъанвайдал. Абур гъаваяр рекъидалди, Чайгъун хуъруьз хкведалди акъвазнавай, якъин абуруз ам хкведайди чизвай.

– Абуруз куьхъай кичЕе тир? – гъавурда акъвазвачир зун.

– Сад лагъайди, абуруз Дагъдин хъиткьеррани цларара кьекъвез кагъул тир, я анра чпин балklarин квачерни кукIвариз клан хъанач. Къвед лагъайдини, къадим вахтарилай инихъ чи хуъре Дагъда тфенг-затI ягъайдаз, са касдиз, гъатта душмандизни, хасарат авурдан кьилел чЕехи бала къведа, ам рекъида лугъудай чЛалахъвал ава. Идалайни гъейри, ахътин мидявал сеbeb яз амай халкъдизни чЕехи зиянар-гужар жеда лугъуда. Велиханаз вичизни, адан жасусризни и кар чизвай.

Мадни са кар хълагъин за ваз, чан бала. Буба ягъай йикъалай кьулухъ Шуай мад мектебдиз хъфеначир. Чайгъунан пухча – рехи шалварни алуькIна, ам авара хъана хуъруьн куьчейра гъатнай. Бубадиз гьукумдин векилри авур къастуни гьакъван гададиз таъсир авунай. Гагъ ам физ хъалда ацукъна жедай, гагъни Дагъдиз ВачЕедин квализ фидай. Гъа вахтарилай ВачЕедин квализ бязибуру Шуаян квални лугъуз хъанай. Хуъре саки садахъ галазни адан алакъа амуькнач. Тек са пагъливан Жебесахъ галаз алакъа хвенай. Лугъунрай, Шуаян бан-бубаярни Жебесан бан-бубаяр ВачЕедихъ галаз инриз санал атайди я кьван. Ахпа, дяведилай гуьгъуьниз, Лизе кьаридин квале урус муаллим руш Ширинат акъвазайла, Шуай са клус ахъа хъайиди хъиз аквадай, гъадахъ галаз ам рахадай. Шуая жегил муаллим вичин вах хъиз къабулнай... Эхиримжи кьве йисуз Шуая Жебесан стхадин хва, алим жез кланзавай Эдгъемазни вичин майил къалурзавайди тайин хъана. Эдгъем адахъ галаз са шумудра ВачЕедин квализ санал физ акурбур ава.

Гъа ихътин аламатдин крар ава, чан бала. Садбурай ви кьил акъатда, садбурай геж кьил акъатда, садбурай ерли акъатдач. Чайгъунан хзандин кьисметарни гъахътинди я. Вазни абур чир хъухъ, чан бала. Уьмуьрда ваз абур белки, герек жеда. Тарс патал, жуван рехъ чир хъун патал. Сад ава куь ктабра кхъенвай гафар, чирвилер, садни ава риклин къене кхъена клани гафар, кIвалахар... Зун рази я, заз чизва, вуна Шуай, вун лап аял тирлани, амай гъвечи гадайри хъиз, инжиклу авурди туш, адаз къван гайиди туш. Гилани, ви кьилел дуьшуьш атайла, Аллагъди ваз куьмек яз гъам ракъурна. Аквазвани, дуьньяда гъихътин аламатар жезватIа. Гъа гъахътин крар я рикIе кхъена кланзавайди, чан бала.

Заз мад гъилера Шуая зун мектебдай катдайлани хвейидакай зарафат тикрариз клан хъанай, амма заз ам артухан, герек авачир кар яз акунай.

4-кьил

Эдгъема заз чун таниш хъайидалай гуьгъуьниз заз чи хуьрйя чарни кхъенай. А чарче ада вич, Лизе къари рагъметдиз фенваз, Шуаяз башсагълугъвал гуз хтайвилекай, вичи Шуаяз закай, заз, кхъинарзавай касдиз хъиз, тарихрин деринриз, инсанрин кьисметрин деринриз гъахъиз кланзавайвиликайни лагъайдакай кхъенвай.

«Шуая ваз майилзава, – кхъенай заз Эдгъема. – Ам вуна писателдин рехъ хкъягъунал шад хъанвай. Эгер ваз клан хъайитIа, вичи ваз гзаф ихтилатар ахъайда лагъана. Гагуз хуьруьз хтайла, адал кьил чIугу. Адан рикIел вичи вун мектебдиз феи сифтегъан юкгуз катайвални аламай. Гъа кардикай вавай са гъикая кхъиз жеда. Ада зав ВачIедин кIвалай са къадар къадим къаргъуяр-чарар вугана. Зун абуруз мукъуфдивди килигиз агакънавач, чи халкъдин тарих патал пара кьиметлу затIар тирди аквазва. Шуая абур завай кIелиз жеривал, заз алпан гъарфар чи къенин гъарфаралди кхъена вуганва. За, гъабуруз килигиз, куьгъне чарар кIелзава. Абурукай ван алаз рахун гъеле фад я, гзаф кхъинар хашпара диндиз талукъбур я. Шуая вичихъ ваз къалурдай кхъинарни ава лугъузвай.

Вал Андрей, ви дуст Андрей, чи хуьруьнви Ясабан хва, гьалтуникай адаз ви бадедивай хабар хъанвай. Ам и кардал шад тир. «Адаз хквез кланзавачни хайи накъварал кьил чIугваз?» лугъуз хабарар къазвай...».

Андрей хуьруьз хтун паталай за фадлай кIвачинарнай. Арина Фёдоровнани ихътин фикирдихъ галаз рази тир. За Шуаяни Андрей вилив хуьзва лагъайла, дидедизни хъиз гзаф хвеша хъанвай. Арина Фёдоровнадизни за хуьруьз хтун теклифайла, ада хев кутуначир. «Я Лизе диде, я Ясабан диде амачирла, за ана вуч авурай? – лагъанай ада. – Зи даяхар, багърияр гъабур тир... Жуваз стхавал авур Шуайни заз жувакай инжиклу ийиз кланзавач... Ахпа килигда, закай баде хъайила...».

Ясабан кIвалер харапаяр хъанвайди адаз чизвай, чи кIвализ хтуникни ада хев кутуначир. Зун гъавурда акъурвал, Арина Фёдоровнадиз вичин иски хирер цIийи хъийиз, хъайи чIехи хажалатар цIийи цIикелай рикIе регъуьн хъийиз кланзавачир. Хуьруьхъ галаз са алакъа хуьн тавунни, Лизедизни Шуаяз са чар къванни кхъин тавунни Андреян дидедиз куьгъне гъамарал чан хкиз клан тахъунивай тир. Хтуникни умуд квай хъиз аквадай.

– Яда, – лагъанай заз Андрея, – диде вавай чIалал гъиз жедач. Гъавая алахъмир. Вуна и чи чIехи дуст Песен кIвачинарун ваз гъикI аквазва?

Заз Песен хуьруьз хутахдай фикир гъадалайни вилик авайди тир. За адаз са шумудра ихтилатра гъахътин ишараярни авурди тир. Амма рахунрал са акъван рикI алачир ам чIалал атанвани-атанвачни чирун четин тир. «Ваз ватанриз хквез кланзавачни?» лагъайла, ам фикирлу жедай, са гафни лугъудачир, дакIардиз, вил рекъи тухузвай саягъда, килигиз акъваздай. Жувни адахъ галаз гъакI фикирариз, адан рикIе авайдан гъавурда акъаз кланз алахъдай.

Эхирни садра, зани Андрея гъарда вичин гатун сессиядин экзаменар гана куэтыгъ хъайила, чун къведни Песенан патав фена: балкІан вердишарунни хъуй халудални кбил чІугун хъуй лугъудай саягъда, сессия вахгунни «чуьхуьн» хъуй, Песенни хуьруьз хтун патал чІалал гъун хъуй лагъай хътин къуьруьк акъудна. Идахъ галаз чуьхуьдай мад са кар акъат хъувунвай: чи тІатІилар хъунихъ галаз сад яз Песеназ кІвалахдилаь отпускани ганвай. Им чи фикир килиз акъудун патал лап дигаь ара хъанвай.

– Чан чІехи стха, – лагъана Андрея Песеназ, – чи межлис вини кІвачиз акъатнавай са гьалатда. – Вун чахъ галаз хуьруьз хкъезвани?

– Гьи хуьруьз? – зун гъавурда акъурвал, адан суал мана квайди тир. Адаз вичин хуьр амачирди хъиз тир, муькуь патахъайни, адаз, хуьр аматІани, ана вичиз чидай, вич чидай, вич вилив хуьдай касни амач лугъуз кІанзавай.

– Ваз Лезгистандиз хкъез кІанзавани? Ватандиз? – суал масакІа эцигна за.

– Ватандиз низ хъфиз кІандач къван? – лагъана ада.

– ЯтІа чна пака фена билетар къачун! – лагъана за.

Песена зуьрне акъудна «Ялгъуз яйлах» ягънай.

Им ада «Эхъ!» лагъай чІал тир...

Зи рикле, хуьруьз хъфейла, Шуаяхъ галазни мукъувай таниш хъунин, адавай ВагІедин кІвалин сирер чирунин, ада ихтияр гайитІа, адахъ галаз Дагъдиз гъа пак муказни финин мурадар мягъкем хъанвай.

Песенни, Андрейни чпин чІварахрив ахгуддай мумкинвал хъунал зун генани шад тир. Ихътин чІехи ва, зи бадеди лугъудайвал, суваб къведай крар авуни зак лувар кутазвай.

Махачкъаладиз чун самолетда аваз хтанай. А вахтара инай чи хуьруьз автобус физвачир. Чи райондин центрди хъфизвай улакьда аваз хъфей чун къунши хуьре эвичІна. Анай винелди чи хуьруьз, Алпан дагъдин ценерив къван чун яхдиз хъфин лазим тир. Са патахъай ЧІехи вацІун дере къуна, къуд пата авай дагълариз, иер мензерайриз килигиз-килигиз кІвачи-кІвачи хъфин жегъилриз са акъван четин кар тушир. ЯтІани заз шегъердин къайдайрихъ галаз вердиш хъанвай, гъар са мензилдиз автобусра аваз фин адет хъанвай Андрейлни Песенал гуж акъалтна кІанзавачир. Винелди тир тик рекъай фин абур патал са акъван къулай тахъун мумкин тир.

Амма вилив техвена жадай хъсан крар са алапат хъиз кьилел къведа.

Адет яз, чи хуьруьз хъфидай машин-улакь аваз хъайитІа, ам къунши хуьруьн столовойдин вилик жадай (чи хуьре ихътин хуьрекхана авачир). Чун автобусдай эвичІна, гъа и столовойдин патав агакъайла, заз адан вилик таниш «ЗИЛ» акуна. Залай вилик ам Андреяз акунай. Ада лугъунни авуна:

– Яда, атІам ви миресдин машин яз тахъуй? – Андреян рикІел за Хважа халудикай ахъаяй ихтилат хъсандиз аламайди аквазвай.

– Санихъни тефей гъа гъам я! – хвеш кваз лагъана за.

И арада Хважа халу вич столовойдай экъечІна. Аквар гьалда, ам, вичиз адет хъанвайвал, иниз пиво хъваз атанвайди тир.

– Яъ! – лагъана ада, Песеназни Андреяз килигиз-килигиз. – Я къарай атІай мирес! Вуна ина вучзавайди я?

– Хъфизвайди я ман, – лагъана за.

– Москвадиз хъфизвайди яни? – ванчик хъел квай хъиз лагъана Хважа халуди я.

– Гъанай хтанвайди я. Хуьруьз хъфизва.

– ГъакІ лагъ ман, залумдин хва! – сив япарихъ къван фена адан, чина рагъ куькІведи хъиз хъана. – Мад зал кьил чІугун тавуна хъфизвай хъиз хъанай заз.

– Кузовда мукІатІар авайди заз чизва, – хъуьрена зун.

– Авайди я, авайди я. Куьн хъгинбуруз маса чара авайди туш! – Ада гила Андреялай мукъуфдивди вил аладарна. – Яда, и жегъил заз са гъина ятІани акурди хъиз жезва ман...

– Ваъ, ваз акурди туш, за ахпа лугъуда, вучиз ваз акI жезватIа, – лагъана за.

– Де хъуй, къала вегъ куъ парар машиндиз.

– Чав маса парар гвайди туш, гъа и чи гъилевайбур я, – лагъана за. РикIивайни чав гъардав гвайди жуван дипломат тир.

– Яз я, – лагъана Хважа халуди. – Куън Бакуда келемар гана, базаррай хквезвайбур туш къван, советрин студентар я... Къала акъаха. Къвед кабинадиз, садни кузовдиз. Гъим гъинал ятIа, вуна гъяла, мирес!

За кабинадиз Песенни Андрей ракъурна, абур мугъманар тир. Абур ацукъайла, Хважа халуди завай хабар къуна:

– Ви дустариз чи чIал чидайди яни?

– Садаз чида, муькуьдаз – са уьтери. Ада вичи чирда лагъана гаф ганва.

Хважа халудин чин садлагъана агъайнивиливни суйдив ацIана, ам зарафат галачиз, рикIивай лугъуз кIанзавай гафарихъ къекъвезвайди адан дагъви сифетдай къатIуз жезвай.

– Ви рикIик са вуч ятани акатнавай хъиз аквазва, Хважа халу?

– Яда, я мирес, атIа вилер вили гада, ви дуст... Ам заз акур хъиз жезва ман...

– Ам чи хуьруьнви Ясабанни Ширинатан гада я. Андрей.

– ГъакI лагъ ман, залумдин хва! За лугъузвай хъи, заз им гъинай акурди я? Халис гъа Ясаб я, гъадан нерин хиляй аватай хъгинди я! Ванер заз хъанвай ваз ам жагъанва лугъуз... Дуьз кIвалахна вуна ам галаз хтана... ИкI жедайди туш!.. Акъах жув кузовдиз, зун исятда хкведа. – Ам элкъвена столовойдиз хъфена.

Зун кузовдиз акъахна. Ана са къат векъни (ам Хважа халуди колхоздиз Дагъдин уьруьшрай хкизвай векъикай вичин малариз хкуднавай пай тир) кIватIнавай яцIу мукIатI авай.

Зи къемеди мирес са чIехи канистрани са залан, звягърагъарзавай чанта гваз хтана. Ана авайбур, за къатIайвал, эрекъдин птулкаяр тир.

– Ибур за кабинада жуван къвалав эцигда, саламат чкадал, – лагъана ада, чанта мукъаятдиз са жизви хкажна хъиз. – Ма, идан саламатвал вал ихтибарзава. Идаз затI жедач, анжах ам кузовдин цлав акъвазарна, кIвачерив яхъ, ярх тахъурай. Пиво я... Куън хътин багъа мугъманар гъакI ахъайна жедайди туш. Вун ахъаятIа, атIа гъилера хъиз яргъарилай катдайди я...

Ам, чанта кабинада эцигна, машин худда твадай ачар къачуна, вичин «арабадин» вилик фена. Ачар тIеквенда туна, са шумудра зварар гана. Машинди кагулдиз къведра фурт-фурт авуна, амма уях хъанач. Гуя дерин ахвара авай адаз вич ахварай авудуникай гъяз атанвачир.

– Ваз инсанар зал хуьруьриз кIанзавани, иски чхра?! – хъел кваз лагъана Хважа халуди. – За ви диде Агълабрик ракъурдайди чидани ваз? гъилериз куьс яна, мад гъилера инсаф атIай саягъда ачардиз зварар гана.

Машиндиз иесидин къургъар япалай авунвай хъиз тир, ада гъа фурт къванни авунач.

Хважа халуди, капот ахъайна, са гаф-затIни талгъана, ана тIуб экъуьрна. Капот агал хъувуна, мад ачар хкъуна, ам заз килигна:

– Гаф акатзавач и лахлахдик! Чидач ида наз маса вучиз гузвайди ятIа? Жуваз пиво тацанмаз, сифтени-сифте таза бензинни за идаз цанвайди я...

– Вуна адан дидедик хкуьрайла, ада вучна кIанда къван ваз? – Машиндин «къилиз ялуни» Хважа халу къапарай акъуд тавун патал, зарафат ийиз алахъна зун.

– Гъавилай я лугъудани на? – зи зарафар рикIивай къабулна ада. Ахпа ам мад машиндихъ галаз рахана. И гъилера адан ван таваз хъанвай: – ЦIуд йис я зунни вун саналлаз, я къей хва! Чун дустар хъунин, стхаяр хъунин дережайрайни акъатна, къведакай сад хъунин дережадив агакънава! Вун – им зун я, зун – гъа вун я! Вуна зун акIадарун – вуна вун акIадарай мисал жезва, я хвайди! За вун акIадарай чка хъанани? Женни ийидач! За вун акIадарун – за жув акIадарай мисал я, я сивиз къейиди! И чара

хуьре, яргъарай хтанвай багъа мугъманрин вилик вуна ихътин шиндакъар авун ваз кутугнавач эхир!

Хважа халуди вири вичин дагъвивилин зуруналди мад ачардиз звар гана. Аквар гьалда, машиндиз вичиз гайи абуррикай регъуь хъана, ам гьасятда худда гьатна, адан къати ванцяй ам вичин иесиди, дуьз лагъайтIа вичин къвед лагъай паюни, гъинихъ элкьуьрайтIани, гъанихъ цавун къиле физ гьазур хьунухъ аквазвай.

– Вун гьахъ я, мирес! – лагъана Хважа халуди, кабинадиз хкаж жез. – И иски ракъаризни чпив хьуьтуьл мецелди рахана кIанзава.

Ам, вичи авур инсанвилин кардал дамах ийизвайди хьиз, кабинада ацукъна.

ЧIехи вацIун къакъан къерех къуна, машиндилаини йигиндиз къилелай рукадин гапIалар лув гуз алатиз, «ЗИЛ» тикдай винелди физвай. АкI тир хьи, и тик рехъ атIун патал, машинди вичихъ авачир къуватар вири кардик кутазвай, идалайни гьейри, са гъихътин ятIани таквадай цIилер адал вегьена, къуд патахъай хкаж хъанвай дагълари, яргъай нянин акIизвай ракъинин нулар акъаз цIарцIар гузвай МуркIадин дагъдин хци куклушди, Яру дагъдин зурба «цла» (ам рикIивайни махарик жедай хътин зурба къеледин цал хьиз аквадай), чи пак Дагъдин акатайвал сад садакай хкис жезвай хци «Кирери» машин чпихъди ялзавай. Идалайни гьейри, машин чи – зи, Андреян, Песенан рикIерини, гьакIни, виридалай виликни, Хважа халудин рикIин хчивили ва жумартвили винелди ялзавайди за гьиссзавай. ТахъайтIа, и кузовдин къвалари гагъ са, гагъ муькуь патахъ ян гузвай, чIем ягъ тавунвай куьгъне чхра хътин и лахлахди-вай вичивай вичин къери хъанвай гуьргъуь къуватдалди и тик рекъай винелди физ хьун мумкин тушир хьиз тир. Ам колхоздин векьер хкис Дагъдин къакъан суваризни гьикI хкаж жезвайди ятIа, зи къил акъатзавачир. И сир Хважа халудиз чизва жеди...

Чи хуьруьн мезрейриз гьахъдай къекъуьндив агакъайла, машин акъваз хъана.

Хважа халуни, Песенни, Андрейни кабинадай экъечIна.

– Ифин акъалтнава чхрадал, – лагъана Хважа халуди. – Са гьалатда ял акъадариз тан язухдив. ЭвичI жувни чилел, гар це жуваз. Къалур мугъманриз чи чкадин имаратар. – Вич, капот ахъайна, мад ана тIуб экъуьриз гьалч хъана.

Эхиримжи гафар лугъудайла, Хважа халудин фикирда якъин агъада, чун акъвазнавай пелен кIане, ЧIехи вацIун къере авай са зурба кIвал къван авай къванцел эцигнавай Лахаман регъв авай. Чи хуьруьнвийрин лугъунрай, ам эцигна къве виш къван йисар жеда лугъуда. Вични вацIун гирдим къванерикай, чпин къвалар яна дуьзарна, эцигнавайди тир. Хуьре токдал кIвалахзавай регъвни авай. Амма хуьруьн-вийрик токдин регъуьн гьуьруьхъ дад жедач лугъудайбурни квай. Ахътинбуру чпин къуьл Лахаман регъуьз гьидай.

Песеназни Андреяз Лахаман регъвел вил вегъидай мажал авачир. Абур къилер цавална гагъ Яру дагъдиз, гагъ МуркIадин дагъдиз, гагъни Алпан дагъдиз килигзавай.

– За инагар икъван иер жеда лагъана фикирнавачир, – лугъузвай Андрея. – Ибур махарик жедай чкаяр я.

Песен гьамлувилини фикирри къунваз аквазвай. Ам яргъалди МуркIадин дагъдиз килигиз акъвазнавай. Адаз дагъ чир хъхъанвай, адан къвалав вичин бубайрин хуьр гьиди чизвай.

– Вун дуьз патахъ килигзава, – лагъана за адаз.

Песенан чинал са гъихътин ятIани пашманвал квай хъверни къугъвана.

– Ядаяр, куьн чи дуступирмечателностдиз вучиз килигзавач? – лагъана капот агал хьувур Хважа халуди, агъадалди гьил яргъи ийиз. – Квез Московра ихътинбур жагъидай туш. Мелница Лахама! Субственный персунай! Двести лет са диня аснания! Рабутае как Кремлевский часы! Какайрикайни гьуьруьккай гьуруш авуна, вацIун къванер яна хкажнавайди я. Са къван хкудиз кIан хъайитIа, жедач. Гьакъван кIевиз эцигнава!

– Фена килигайтIа жедачни? – гьевес акатна Андреяк .

– Ваъ, – вичин чIехивал къалурна Хважа халуди. – Аниз са маса гьилера алад.

Чаз ахътин вахтар авайди туш! Сифте пуд юкъуз куъне чна лагъайвал ийида, ахпа чна – куъне лагъайвал. Акъах хъия машинда!

Машин мезрейриз хкаж хъана. Им Хважа халу хуъруъз вири хъфидай рекъяй ваъ, Варарин мягъле галай патай гъахъда лагъай чІал тир. Адан фикирдин гъавурда зун гъасятда акъуна: ада чун чи кІвалел ваъ, вичин кІвалел хутахзавай. Адан фикирдиз акси хъунихъ са файдани тежедайди заз чизвай.

РикІивайни, Хважа халуди машин вичин къве мертебадин кІвалерин гъаятдал акъвазарна.

Зун кузовдай эвичІайла, Песенни, Андрейни кабинадай экъечІайла, Хважа халу захъ элкъвена:

– Заз чизва, ваз вуч лугъуз кІанзаватІа. Вуна а гафар ви къене хуъх! Бадедин хатур амукъдач! Адаз чи мукъва-къиливилер валай хъсандиз чизвайди я... Къе вунни ви дустар зи мугъманар я! Ахпа ихтияр куъди я! Ахпа гъиниз кІантІани алад. Алатай са шумуд сеферра хъиз, зи кІвализ татана хъфей чІаварин жермеярни аламайди я вал. Чаз герек вирибур чеб иниз къведа!.. Ваз аквазвани и акъуллу гъайван? – ада гъаятдин пипІе, вилик са къужах къацу векъни кваз, ацукънавай гъер къалурна. – Накъ гадайри яйлахдай хкайди я. Адан кІвач гъавайда ханвайди туш. Адаз чизвай багъа мугъманар жедайди.

Гъаятдал, яру ири цуъквер чІугунвай яргъи халат алай, чандиз ацІай, хуъкъверив яр къекъифнавай, вили вилер авай, къилел лацу ягълух, къамухъай тІвал яна, кутІуннавай, чин ахъа дишегъли – Хважа халудин кайвани Зияра, абурун къве къветхвер хва – сад хъгин спортивный вили майкаяр, амма жуъреба-жуъре рангарин – махъу ва къацу – шалварар алай (акварвал, и лишан абур гъим вуж ятІа чирун патал тир), чинра хъвер ааай Укайни Гезенти экъечІнавай. Къве гадани заз кІалтІиар яз чидай, гила абур са къадач чІехи хъанвай.

Бубади рухвайриз эмиар гана:

– И гъерен кар аку! (Им гъер тукІукІ лагъай чІал тир). Мангъал гъазура! Мад завай «Им гъикІда? Ам гъикІда?» лугъуз зи къил тІармир. Шишер гъазурун – куъ хиве! – Ахпа ам кайванидихъ элкъвена: – КІвале фу-яд авани, чан къари?

– Къе хъар кутуна авур лап таза фарни ава, исятда Латарин булахдай гъайи къайи ядни! – итимдин зарафатчивилин гъавурда аваз, хуърез-хуърез жаваб гана Зияради.

– Маладец, чан кайвани! Зани ви кализни данадиз Алпан дагъдин сувай атирлу алаф хканва. Маркуниз пака хъияда. – Ада гъаятдин са къиле авай векъин таядиз вил яна. – Гъа ваз чидай саягъда ахъая чаз са суфра! Московрай мугъманар низ хъайитІани хквезвай туш!

КІанин мертебадин айванди са къиле авай чуъхуъгандал кІвалин иесиди чав чин-гъил чуъхуъз туна, чун къвед лагъай мертебадиз, тавдин кІвализ, мугъманар патал датІана гъазур яз хуъзвай тавханадиз тухвана. Хважа халуди зун садра, куъчедал акуна, вичин патав атанач лугъуз, ахмуарна, гъайилани, гъа и кІвале ацукъайди тир.

КІвале винелай еке цуъквер алай сун одеял вегъенвай кроватдал са шумуд къат месер-яргъанар сад садан винелай экІяйна алайди заз чизвай. Кроватдин са пата са шумуд къат къилик кутадай чІехи хуъцуъганар, муъкуъ патани кІаник кутадай гъвечІи хуъцуъганар (абуруз чи хуъре налчаяр лугъудай) авай. КІвалин са пипІевай сандухда мугъманар патал хуъзвай, лацу, МуркІадин дагъдин жив хъгин простынар хуъзвайди заз чидай. И сандух вич Зияра Хважа халудиз свас яз къведайла, гъадав гъаз атайдини зи рикІел алама, ам сусан кІвалелай чамран кІвалел къван зани Айсамани мадни чи классдай тир са шумуд гадади ялайди тир.

– Квез гъихътин столдихъ ацукъиз къулай я? – хабар къуна Хважа халуди завай. – Чи кІвачер куъруъ лезги экІягъандихъ ва я шегъердин столдихъ? – цлавай эцигнавай адетдин чІехи стол къалурна ада.

– КІвалин иеси вун я, – лагъана за. – Ви рикІиз кІандайвал ая.

– Вун гъахъ я! – лагъана разивилелди ада. – Къасухдай хабар къун адет я. Чун

вири жуванбур я, экІягъанни жуванди, жуван гъилерив авунвайди хъурай. Ада, айвандихъ фена, экІягъан – чилин аскІан стол гъана кІвалин юкъвал эцигна, яргъал цлав гвай кроватдилаи кІаник кутадай са хара хъуьцуьганар къачуна, экІягъандин къваларивай элкъвез-элкъвез эцигна. Хъуьцуьганар мугъманрин ва кІвалинбурун къадардилаи гзаф тир.

– Мад къведайбур жедайди я! – лагъана Хважа халуди руьгъ кваз. – Ахпа ацукънавай чкадал къилерилаи хъуьцуьганар вугун хъсан кар жедач. Виликамаз вири чкайрал хъун герек я... – Багъдихъ акъатнавай къве дакІарни ахъайна, ам кІвалайй экъечІна.

ДакІардихъ зурба ичин тар, къвалар яру ичер каради къунваз, бегъердин парцик хилер куьрс хъана, акъвазнавай. Са хел та пенжердин къилелай къуьрс хъанвай. Гъил яргъи авуртІа, ич атІуз жедайвал тир. Багъдин къерехрай хутарин тарар авай. Къацувал кумай хутарни, са уьтери вили тав яна, акъвазнавай. Аранда хутарни, ичерни, маса емишарни фадлай дигмиш хъанвай. Ина, дагълух чка яз, абур чрун са къадар энгел жезвайди аквазвай. Багъдин яргъал пипІяй, къил цавув агакъна, хилерни агъадалди вегъин тавуна, къарби тар – ЧІуру чуьхверрин тар такабурдиз акъвазнавай. КІеви къванер хътин чуьхверар къалиндиз алатІани, тарцин яцІу хилериз бицІи майваяр чпел къун са кІусни четинз акъваззавач. И чуьхверар гатун эхирра къванни чуруник умуд кутаз жедач, абур зулухъди чрада. Гъа ЧІавуз абурун дад, абурек жедай кеф масад я!

– Яда, инавай секинвал вуч я! – гъейранвилелди лугъузвай Андрея, дакІардиз килигиз. Урус ЧІалал ийизвай вичин рахунра лезги «яда» гаф тун адан рикІ алай кар тир.

– Вун яргъал, машинринни поездрин сесеринни ванерин, гъарай-вургъайдин къаришма тир Москвадай хтанвайди чир жезва, – лагъана Песена.

– Бес квез маса са ванни къвезвачни? – лагъана за абурун япарик тихтик кутун яз.

Абур къведни мукъуфдивди яб гуз акъвазна.

– Къвезва, – лагъана абур къведани са сивай. – Ам вуч ван я.

– Чехи вацІун ван я, – лагъана за дамахдивди. – Им уьмуьр давам хъунин ван я. Адакай инсан садрани икрагъ жедач!

И арада кІвализ, гъиле чай цанвай истиканар, шекердан, вирт авай къаб ва ам акъуддай бицІи къапарни чайдин тІуар алай пІатІнусни аваз, Зияра атана:

– Куьн кІвачел вучиз алайди, ацукъ тІун! Рекъяй хтана галатнавайбур я. Ацукъ, ацукъ, гъелелиг са чаяр хъухъ.

Къуд истикан экІягъандал эцигна, ам, хъфена, хъран фар, нисини дуьдгъвер авай къапар ва ичІи даяз тарелкаяр гваз хтана.

– ЯкІун хуьрек жедалди, са къас фуазни са сиверчи ая.

И арада кІвализ алай фяле пекер алудна лацу переменни костюмдин шалвар алукІнавай, чуруни тваз агакънавай Хважа халу хтана. Адан са гъиле таза ичер авай кур, муькуь гъилени кІешнишринни чичІекрин къацу пиязрин кІунчІар авай.

– Килиг гъа, за ихътин дамахар, – ада гъиливди къилелай агъадалди вичи вич къалурна, – анжах мехъеррик физвайла ийизвайди я. – И гафаралди Хважа халудиз вичиз чакай вичин мугъманар хъун мехъер хътин важиблу вакъиа я лугъуз кІанзавай. – Къала, регъуьвилермир са къас сивелай ая, исятда туьтер къежирдай затІни хкида за. – Ам мад кІвалайй экъечІна.

– Жув ацукъ, я кас, – за хкида а затІ! – лагъана Зияради.

– Вуна хкидайди – ам адетдин мугъманар патал я. Ибур кткана къведай мугъманар туш, абур патал махсусди хканва за. Ам за жува хкида.

Ада къунши хуьруьн столовойдай гваз хтай звягърагъарзавай пакет хкана. Ана авайбур «Экстра» эрекъар тир. Абурукай сад экІягъандин юкъвал эцигна, амайбур, са къуд-вад, каравутдин кІаник кутуна. ЭкІягъандаллайди ичІи хъунни кумаз ада гъа пакетдай къачуз бушдан чкадал эцигдайди заз чизвай.

– Им гъакимрин рикІ алай эрекъ я. Чун абурулай усал я лугъудайди вуж я? Къалура кван заз! Зун рахада адахъ галаз! – лагъана Хважа халуди вичин зарафатдин гъавурда чун аквазвайдахъ агъанваз. – Са тІимил туьтер къежира, тахъайтІа, акваз за, куь

иштягъ ахъа жезвач. – Птулкадин кѹф алудна, ада эКягъандилай вил аладарна, нарази яз кѹил галтадна. Ахпа ахъаз тунвай раКларихъди папаз гъарайна: – Я руш, ви румкаяр гъиниз хъана?

Зияради са гъвечѹи сини ацѹай румкаяр, чебни сивер кѹаникнаваз, гъана эцигна.

– Ваз гъа ибур геж хъанайни? – лагъана папа гъуълуыз. Аданди туьгъметун ваь, гъаК са ихтилат хъуй лугъун тир.

– Ибур виридалайни вилик хъана кѹанзавайди я, чан кайвани! Къала, фена, кѹуру яКун са хинКлар ая! Далуйрин яКларин чѹехи кѹус амай гъа – гъадакай. Меркездин жегъилриз кѹуру яКун хинКлардин дад вуч ятѹа чир тавуртѹа, чаз пака ЦК-дай туьгъметардайди, премияр атѹудайди я.

– Вири жеда, чан итим! Жува жуван кар ая! – Зияра чина хъвер аваз кѹваляй эКъечѹна.

Хважа халуди кѹуд рюмкада эрекъ цана, гъардан вилик сад эцигна.

– Эвелни-эвел куьн хвашгелди, чан азиз мугъманар! – лагъана кѹвалин иесиди, межлис ачухун яз. – Куьн атурай рагъ атурай. Куьн вири чи дередин итимар я, гъаК хъайила, за ийизвай бязи зарафатрин гъавурда куьн дуьз акъадайди заз чизва. «Жуван кѹвале – жув тамада!» – лугъуда лезгийри. Зани кѹе жуван тамадавал масадав вугудач. Тост хкаждалди вилик куьне гъарда са къас фу неь. Са чай хъухъ. Регъувилермир. Куьн чарадан кѹвале авач. Им куь кѹвал я. Зи чинеба катиз хъфиз кѹандай миресдин дустар зи дустарни я, зи хванахварни. Къачу, – лагъана ада заз, – жува чешне къалура. Алтад дуьдгъвер фал, яхъ нисидин са кѹвални гъиле, хипен халис ниси я, неь. Ингъе и за хъиз ая. – Ада хъран еке фу къачуна кѹуд чѹук авуна, са чѹук къачуна, чайдин тѹурунивди адал таза дуьдгъвер алтадна, ахпа адал нисидин кѹус эцигна, ам фан муькуь патав пуьрчуькъарна. Арадал атай «дудукъдин» кѹаникай, нисидин гъвелер авахъ тавун патал чапла гъилин капаш гутуна, ам нез эгечѹна.

Адет хвена, Хважа халудин гуьгъуьналлаз, зани зи кѹе дустуниз чешне къалурна.

Абуруз зи ишара бес хъана. Дагълук хуьруьн гъавади, фадлай вилиз такунвай лезги суфради (захъ галаз хтанвай кѹе дустуниз ам сифте яз аквазвай) чи иштягъ хъсандиз ахъайнавай. Адетдин тѹуьн тиртѹани, чѹемихъни, нисидихъни, фахъни галайди маса дад тир, заз а дадар гъар сеферда хуьруьз хтайла цѹийибуьр яз аквадай, абуру вири чанда, беденда садлагъана цѹийи кѹуватар хкаждай. И гъилерани гъаК тир.

Чайдин дадни Москвада хъвазвай чайдин дад хъгинди тушир. Меркездани, хуьрени хъвазвайди адетдин гуржи чай тиртѹани (Московда Гъиндистандин чай къачудай мумкинвални жезвай), ина чай хъсандиз квичѹдай, ам, хуьруьнвийри лугъудайвал, кѹуьрен иви хъгинди, мехмериди жедай. Вири дад, са шакни алачиз, цивай тир! Дагъдин булахрин цин тѹеам гъахътин зурбади тир.

– Гила яхъ! – лагъана Хважа халуди чна са къас фуни тѹуьна, са истикан чаярни хъвайидалай къулухъ, ички цана эцигнавай рюмка хкажна. – Зун адет тир «Са чаяр хцудани?» лугъудай суалдиз акси кас я. Хъсан межлиса итимри руфун цик кутадайди туш! Де куьн мад хвашгелди! Куь чанар сагърай, чи кѹвалел атай куь кѹвачер сагърай!

– Чун ви кѹвализ гъайибуьр ви машиндин чархар я! – лагъана за, межлидик зарафатди худ кутун патал.

– Зи машиндин чархарни сагърай, ана акъахай куь рикѹерни сагърай, чан азизбуьр! Квез ана акъахдай рикѹ хъначиртѹа, куьн машинди иниз хкидачир! Инаг, куьн мус атайтѹани, квез ахъа я, им куь кѹвал я! Сагърай куьн! – Хважа халуди рюмка сивел алабарна. – Уф, чан жейрандин нек! Вун туькѹуьрайдан суруз женнетдин нур кѹурай! – И гафар ада эрекъдикайни ам сифте яз арадал гъайидаз рагъмет гъун яз лагъайбуьр тир

Эхиримжи гафари хъвер кутунваз, зани, Песенани, Андреяни гъаК авуна.

– Са арадилай Балакъ атана акъатдайди я, вун хтайди акунни, – лагъана Хважа халуди ихтилат давам хъун яз.

– Адаз гъикѹ чир хъурай зун хтанвайди? – мягътел хъанай зун. – Чун хуьруьз

Варарин мягле галай патай хтана кван. Хуруун кеняй хфенайтIа, маса месела тир, гзафбуруз чун аквадай.

– Балакбаз исятда виридалай вилик аквазва ва хабар жезва, хурууз вуж хтанатIа, вуж хфенатIа.

– ГьикI? – генани гъавурда акъазвачир зун. Песенни, Андрейни, вилера гъахьтин суал аваз, адаз килигзавай.

– Адаз Айсам Афганистандай Америкадин дурбуяр хканва. Душманривай къ-акъудайбур я, лугьуда... Айсам Балакбан гада я, – Песенни Андрей гъавурда гъатун патал лагъана Хважа халуди. Армияда Афганда къуллугъна хтана, гила Узбекистанда военный училищеда кIелзавалда... Гила Балакь вичин айвандилай къуд патаз гъа дурбуйрай килигзава. Адаз гъина вуч аватIа, вуч жезватIа вири аквазва.

Айсам, мектеб куътягъайла Армиядиз фейиди, ада са зур йисуз кван Туьркменистандин Теджен шегъерда къуллугъайди, ана ам учебкада хъайиди, анайни ам Афгандиз тухвайди заз чизвай. Балакь халудизни адан хзандиз Айсам Афганистанда авайди ам анай кхведалди чир хъаначир. Айсаман рикI чарар кхбинални са акъван алачирдини заз таниш кар тир. Ада заз вири кхейди пуд чар тир. Сад – вич Тедженда авайла, садни – Афганистандай, садни, хурууз са-къве юкьуз тадиз хтана, бубадиз дурбуяр багъишна, Ташкент шегъердин патав гвай Чирчик тIвар алай гъвечIи са шегъерда военный училищедик экечIайла. Офицер хьун адан вичин мурадни, иллаки Балакь халудин мурадни тир. Ам Афганистандай, са хер къащIни тахъана, хтунал Балакь халуни, адан хзанни, абурухъ галаз амайбурни вири шд тир...

Амма иниз сифте атана акъатайди зи баде хъанай.

– Вув, я чан бала! – лагъана ада, саламни тагана, ракIарай гъахьунни, мягтелвилинни наразивилин лишан яз тIуб пIузарив тухвана. – Гъа икI жедайди яни?... Балакь лагъаначиртIа, заз гъич чирни жедайди тушир... Гъадаз акуна вун вичин дурбуйрай.

Зун адан гъавурда акъунвай. И гафаралди ада «Вуна, мугъманарни галаз сифте жуван кIвалел тахтана, ина вучзавайди я?» лугъузвай.

Хважа халуни адан гъавурда акъунвай:

– Лап дуъз чкадал хтанва ам! – лагъана ада. – Ви кIвал хъанай, зи кIвал хъанай – вуч тафават ава? Чун чарабур туш хьи! Инагни адан кIвал я! Къе кIвализ хутахна пака чукур хъийидайди я вуна абур!

– Санизни за чукурдач абур, – лагъана бадеди, Хважа халудин зарафатрин гъавурда аваз. – За абуруз жуван капал чраз фу гуда.

– Чида заз, чида, чан диде! – милаимдиз, рикIивай лагъана Хважа халуди. Ахпа вичин жуьреда ван хкаж хъувуна: – Къала жуван хтулдиз са хваш-беш ая, тахъайтIа цуда за ваз жерме яз са виш грамм!

Бадеди адан зарафатар ван тахъай къасарна. Сифте зи гъилериз теменар гана, къурана гъвечIи хъхъанвай, са кIарабарни хам хъхъанвай ам вичин биришри къунвай гъилеривди зи гардандикай кIана. Зани, алгъана, ам къужахда туна. Ам ван акъуд тавуна шезвайди (адан накъвар фадлай къуранвай), адан къене къагъарди зварар гувзвайди зи гъилери гъиссзавай. Адан и къенен шел шадвални, пашманвал акахънавайди тирди за гъиссзавай. Стха дяведай хтун тавунин дердини, къве йис инлай вилик вичин патав гвай рушни, яни зи диде, вахт тахъанваз рагъметдиз финин хажалатди адаз вичин умуьрда закай вичиз са теселли хъанвай зунни, яргъаз акъатнаваз, элкъвена тахтунин, кIвал ичIи яз, етим яз амукъунин кичI авай.

Бадеди вичи вич фад гъиле къун хъувуна, зун къужахдай ахъайна, гуя инал алайбуруз адан рикIин назиквални тавазивал акун тавурди хъиз, вичин адетдин, чина суйни, итимвилин лишанар аваз рахадай ванцелди, Песеналайни Андреялай, эрчIи гъил вилерин къилелай къуна хъиз, лагъана:

– Къала, къалура кван заз ви мугъманар!

– Им Песен я, имни – Андрей, – са-сад къалурна за гъилелди. – За абурукай ваз чарче кхъанай.

– Куьн хтурай – рагъ хтурай, чан балаяр! – Сифте Песен, ахпани Андрей, вичин багърияр хъиз къужахда туна. Ахпа, Андреяз килигиз-килигиз, алава хъувуна: – Зун ваз къурбанд хъуй, я Аллагъ! Зи буъркъуь хъанвай вилеризни кваз аквазва хъи, им санихъни тефей гъа вичин рагъметлу буба я. – Вичин гафари шад межлисдик пашманвиллин гелер кутун тавун патал, ада хълагъна: – Инсанрин къисметар я, балаяр, хъана алатнавай крар я! Куь риклер дарихмир! Къейибуруз рагъмет хъурай, абуруз тагай уьмуьрар, такур экверни бахтар квез гурай. Ая куь ихтилатар! – вич ракларихъди хъфена. Адан рикI чкадал хтанвай.

– Гъей, вун гъиниз я? – гъарайна Хважа халуди. – Тамадади ваз хъфидай ихтияр ганвани?

– За тахъвазвайди ваз чизвачни, я Хважа? – зарафат кваз лагъана бадеди, вичи шад межлисрик фадлай къил кутан тийизвайди риклел хкун яз.

– Чай цада чна ваз, – лагъана тамадади секиндив, адан гъавурда акъунваз.

– Чай за Зияра сусахъ галаз ацукъна хъвада. Куьди итимрин межлис я. – Баде къецел экъечIна.

– За къе ибур инай ахъайдайди туш! – лагъана Хважа халуди ракларихъди.

– Абур галачиз зун инай хъфидайди туш! – хълагъна бадеди къецедай.

Абур къведни чеб чпин гъавурда хъсандиз акъазвай.

И арада Балакъ халуни атана акъатна. Чун, ацукънавайбур, кIвачел къарагъна. КIвализ гъахъай ада, саламни тагана, ахъазмай ракларихъди килигиз, бадедиз лагъана:

– За вун залай фад агакъда лагъана фикирначир! Куьзуь хъанва лугъуда на вун!

КIвачерик лувар ква ви!

Бадедини са вуч ятIа лугъузвайди ван къезвай, амма чун гъавурда акъуначир.

Балакъ халу сифте заз килигна, ахпа, чина са жуьредин атIугъайвал аваз лагъана:

– Ваз къилдин жермеяр авуна кIанзавайди я. Вуна, чиз-чиз, Айсам Афгъанистанда авайди закай чуьнуьхна.

– Ам Айсаман тIалабун тир... Завай адаз гаф гун хъанай... Гъил къахчу, чан халу. ЖедатIа, ви – тур, зи – гардан...

– А ихтилатар чна чи кIвале давамар хъийида... Хъайи крар хъана алатна, – сад-лагъана чиниз хъвер хтана Балакъ халудин: – Къе йифиз верчер чуьнуьхдайбур къаз къведани вун?

– Авани гъахътинбур? АватIа, къведа! – лагъана за.

– Ахътин авай сад хтанва... Ам – ахпа. Къала куьн хтуй – рагъ хтуй! – ада зун кIевиз къужахда къуна, вичин къуват квай гъилеривди хкажна чилел эхцигна. Ахпа ада Песеназ гъил яна, лагъана: Зун Балакъ я, идан дустунин буба.

– Айсаман? – лагъана гъавурда акъур ваз и гафарай вири чизвай Песена.

– Эхъ! Эхъ! – хвеша хъана Балакъ халудиз, вичикай Москвада уьмуьр гъалзавай ксариз хабар ава лагъана. Ам разивилелди мад заз килигна.

– Зи тIвар Песен я... Бес вучиз вун далдам гвачиз атанва?

– Агъа-ан! Им вуна дуьз лагъана! – ихтилатдик экечIна Хважа халуни. – Шад межлисдик къведай далдамчи далдамни гваз атана кIанда!

– Далдам, за ша лугъунни кваз, вич иниз къведайди я, ви рикI дарих жемир!.. Къала вуна кицлер элуькъармир, я кас, – лагъана ада Хважа халудиз. – И хтулдиз са хваш-беш ийиз гице.

Андреял гъил яргъи авур ам, адан вилериз килигиз къах хъайиди хъиз акъвазна. Андрейни, адан гъил къуна, юзун тийиз, адаз килигиз акъвазна.

– Зун Андрей я. Лезгидалди Эндир лагъайтIани жеда, – лагъана Андрея, хъуьрез-хъуьрез.

– Яъ! – акъатна Балакъ халудай. Мад яргъалди кисна. Ахпа ада Андрей чуькъвена яргъалди къужахда туна. – Зун шад я вун хтунал, чан сынок, – Андреяни, адан рагъметлу бубадинни, адан дидединни, адан дидед чIаланни гъуьрметдай, гъа и урус гаф кутуна лагъана ада зарафатдин са гелни квачиз. Аквар гъалда, адан риклел атIа

вичи далдам ягъай, ивидай хъайи, Андреян буба Ясаб яна къейи мехъерин шикилар карагнай. – Санихъни тефей буба я! ВикIегъ халис итим тир ам! Ватандиз тхун – им ви итимвал я! Баркалла, сынок! – Ахпа, вич лезгидалди рахаз, Андреяз чIал чизвани-чизвачни фикир хъувуна, урусдалди алава авуна:

– А ты лезгинский язык знаешь?

– Тимил-шимил чизва, хавурда аказва.

– Вун ви бубадин хва я! – разивилелди Андреян далудиз гъил яна Балакъ халуди.

– Ацукъ, я стха, – лагъана Хважа халуди, мугъманар ацукъар хъувуна. – Рекъяй хтанвайбурув са къас фу нез тур, ви далдамар ахпа ягъа. («Далдамар ахпа ягъа» гафарин мана «ви рахунар ахпа ая» лагъай чIал тир). Ахпа Хважа халуди ракIар ахъайна къецихъди къил акъудна, гъарайна: – Я паб! Вуна хиве къур хинкIар вутI хъана? Шишерин ни авазва, атана агакъбай затIни авач! Тади ая!

Ахпа, суфрадихъ ахцукъна, рюмкайриз эрекъ цана, Хважа халуди Балакъ халудив рюмка вугана, лагъана:

– И сад вуна жерме яз хъухъ!

– Жерме вучиз ийизвайди я? – чаз, Песеназни Андреязни заз, килигна Балакъ халу, чавай куъмек кIанзавай хъиз.

Чун пудни киснавай, чаз жувалай чIехибурун, чеб чпин гъавурда са гафунин къатIунлай акъаз, зарафатни керчеквал какахънавай ихтилатар ийизвай къве гъурметлу касдин арада гъахъдай ихтияр авачир.

– Жерме – вун геж хъунайни далдам гвачиз атунай! Ваз ви дурбуйрин гъилляй садни аквазмач, садни кваз къазмач!

– Бес я, бес, рахамир! Жерме къабулзава! – лагъана Балакъ халуди. – Идан гафарин турба пад хъайитIа, акъвазар хъижедайди туш. Ихътинда цIилеривди кутIунна, тарцикайни куърсайдайди, вичиз кIандайвал тавуртIа! – Балакъ халуди рюмка вичин сивиз къенез алабарна.

Хважа халуди адан рюмкада мад эрекъ хъана:

– Гила лагъ жуван сагълугъ! Тост лагъ! Ихътин аскIан экIягъандихъ ацукънавайла, тост лугъун патал къарагъ тавуртIани жеда.

– Яъ! – мягтел хъана Балакъ халу. – Хъвайиди чкадив агакъни тавунмаз тостар лугъуз жедайди яни?

– Далдамар ягъиз, Сталинан ктабар чинеба кIелиз ваз чида, тостар лугъуз ваъ! Гъа жува кIелайбурай са вад гаф лагъана тур!

– Сталин чкадал тур! – лап рикIивай, чина суй аваз лагъана Балакъ халуди. – За адан ктабар абурал къимет алай вахтара кIелнавайди я. Зи далдамни вуна секиндиз тур. Зи далдам туширни ви гъятдал гатайди, ваз ви Зияра гъидайла? Зи далдам хъаначиртIа, ви мехъер далдам алачирди жедай!

– Де хъана, хъана! Хъвайи рюмка чкадив агакънавайди аквазва! Тост лагъ!

– Зи тост ихътинди я: яргъал меркезра аватIани, хайи ватанар рикIелай алуд тийизвай, чеб гъанра хъуналди ина чак дамах кутазвай чи жегъилрин сагълугъдай! Куън куъ мурадлив агакърай, куъ гъар са къадамди чи халкъдин къил винизрай! Санани, са чIавузни ажувал хиве къамир! Сагърай куън, рухваяр! – вичи тост лагъана куътягънавайди ва вичин буржи вини кIваче аваз къилиз акъуднавайди къалурун яз Балакъ халу Хважа халудиз килигна.

– Фсё? – хабар къуна тамадади урусдалди.

– ГъикI «фсё-е?» – наразивал къалуруна Балакъ халуди. – Тост за лагъана. Мад ваз вуч кIанда?

– Вуна гъамиша лугъудай къилин гафар лагъанач.

– Вуч гафар?!

– Ни шагу назад! Вуна гъакI талгъайтIа, ви тост кав жедач.

– Ни шагу назад! – чина экв гъатнаваз, шадвиледи алава хъувуна Балакъ халуди ва вичин рюмкада авайди цавун къиле хъвана.

Суфрадихъ галайбуруни адалай чешне къачуна.

И арада кІвализ гїиле хинкІар авай чІехи сини аваз Зияра гьахьна. РақІарай дидедив Хважа халудин гадайри – Укаяни Гезентиди – сада тарелкаярни къуькер, муькуьдани рганвай къуру якІун кІусар авай курни гатанвай серг вегьенвай къатух авай къаб вугана. Зияради хинкІар экІягъандин юкьни-юкьвал, адан къве къвалавай, якни къатух авай къапар, мугьманрин са-садан вилик тарелкаяр ва къуькер эцигна.

– Ядаяр! – гьарайна Хважа халуди вичин ахьазмай рақІарихъди вичин рухвайриз.

– Ана гьикІ хьана? КІвач ханвай гьер катнани? Куь шишер гьикІ хьана?

– Жезва! Жезва! – лагьана гадайри рақІарихъай.

– Шишер тахьанмаз, за куьн иниз ахъайдайди туш гьа! – лагьана бубади рухвайриз.

– Чизва, чаз чизва, – лагьана гадайри.

Зияра экьечІна хъфидайла, Хважа халуди тагькимдалди лагьана:

– Ана чи баде гьикІ ава? Килиг гьа, адахъ галайвилер ая! Адан хтулди Московда кІелзавайди я гьа!

– Ийизва чна, ийизва, – хьуьрез-хьуьрез, рақ агална хъфена Зияра.

ХинкІар авай синидилайни къуру якІалай бугъ алахъзавай. ЯкІунни серкедин низри иштагьдик звер кутазвай.

– Кьала, акьуд акьуд гьарда жуваз! Регьуьвилермир! – лагьана Хважа халуди, хинкІар авай сини хкажна, чІехивилиз килигна, сифте Балакъ халудин, ахпа Песенан, Андреян ва зи виликай къуна, чав виридав гьардав жуван тарелкадиз хинкІар акьудиз туна. Ахпа вичи, тІурунивди къачуз, чи гьар садан тарелкадин къерехдал якІун кІусар эцигна. – За квез гьикІ авуна кІандатІа къалурна, мад къалурдайди туш! Неъ, хьухъ, кеф чІугу, азизбур!

– Ни шагу назад! – алава хьувуна Балакъ халудини.

Ацукьнавайбурук ихътин ахъа суфрадихъ къулухъ чІугвадай садни авачир. ХинкІардини къуру якІу вири чпин суьгьурда тунвай.

– Я чан чІехи стха, – лагьана Хважа халудиз, мугьманриз недай муьгьлет гай-идалай къулухъ, – инал межлис жедай чІал ваз чизвай. Бес вучиз вун далдам гвачиз атана? Вучиз вуна, къверла, Ингьар муаллимдал са ван вучиз элянач? Инал манияр лугьудайвал? Фадлай вил хьанва адан манийрихъ!

– Муаллимдиз, зун къверла, акурди я. Ам вини къилел вичин дидедин гьаятдал алай.

– Далдам гвайтІа, адаз чир жедай, вун гьиниз физвайтІа. ТахъайтІа, адаз гьикІ чир хьурай вун иниз къвезвайди?

– Ада вичин физикадин законралди чирдайди я, гьим гьиниз физватІа... Къведайди я ам иниз... ГьакІан къуру далдам низ герек я, зуьрне галачирла?

Низ чидай къван рахунрал са акьван рикІ алачир, амма къене датІана лугьудай гафар, акьуллу фикирарни экуь ниятар авай Песена и макъамда чи межлис вилив техвей сагьда дегишардайди?! Ада вичин дипломатдай зуьрне акьудна! Я за, я Андрея ада зуьрне вичихъ галаз гьида лагьана гьич фикирни авунвачир. Я адаз ахътин меслят гузни рикІел атаначир. Гила за фикирайвал, адаз вичин рикІе кІватІ хьанвай къванди, вичиз вичин хайи дагьлариз лугьуз кІанзавай гафар зуьрнедалди лугьуз кІанзавай, адавай масакІа жезвачир.

– Яъ! – лагьана Хважа халуди. – Чпин далдамчиярни зуьрнечияр ибурув чпив гвайди я! – Ахпа захъ элкъвена хабар къуна: – Адавай рикІивайни зуьрне ягьиз жезвайди яни, тахъайтІа зарафатарзавайди яни?

– Жув килиг, – лагьана за.

Балакъ халу киснавай. ЯтІани, къилер амалдарвилелди агаж хьанвай гьадан вилерани Песенавай зуьрне ягьиз хьунал ийизвай шак авай.

Песена, пивитІ зуьрнедин къаргьудин кІуфа туна, вичин вилик квай са пай хьванвай, гила къанвай чай авай истикандай зуьрнедин къенез са шумуд стІал пана. Песенан рахунрай заз чидайвал, зуьрне ягьдалди вилик ам къежир тавуртІа, адан ван

халисанди жедач, адан ван вичин сифтегъан гъараяриз алахъзавай жегъил кӀекрен хътинди жеда.

– Зуърне кьежирдай чӀал чизватӀа, ам устӀар я, – лагъана къавалрин сирер чизвай Балакъ халуди, вилерин къилера амалдар биришар амачиз.

Песена зуърнедал чан гъана.

АкӀ тир хъи, вилер акъална макъамдал илигнавай ам, вилер акъална, гуя чи дере-дилаи, дагъларилай лув гузвай, вичин фад къакъатай дидединни бубадиз руьгъерихъ галаз рахазвай. Ихътин фикир заз адан эрчӀи вилин пипӀай акъатнавай накъвадин стӀалди гъизвай. Андрей, цлахъ агалтна, вилери лупӀ тийиз къавуз килигиз акъвазнавай, гуя къилел алайди къав туш, яргъал вили цавар я.

Балакъ халуни, Хважа халуни, вилера хвешни гъейранвал аваз, къилер галтадиз амай.

– «Ялгъуз яйлах» я! – лагъана Балакъ халуди Хважа халудин япал.

Хважа халу гъавурда акъуначир, ада къуьнер агажнай, ахпа сивел тӀуб эцигна. Им «рахамир» лагъай гафунин лишан тир. Адаз Балакъ халудин гафарин ван атанвай, адаз чи дагълара «Ялгъуз яйлах» тӀвар алай чка чизвай, амма инал анин тӀвар вучиз къурди ятӀа гъавурда акъунвачир, им макъамдин тӀвар тирди адаз чизвачир. Амма макъамди адаз авунвай таъсир зурбади тирди акъазвай.

Зуърнедин ванцел кӀвализ Зиярани, Укайни, Гезентини атана акъатнавай. Абуру, ракларив акъвазна, яргъал Москвадай хтанвай мугъманди лезги жуьреда зуърне ягъунал мягътелвални, гъейранвални ийизвай. Виридан вилера са зурба экв гъатнавай хъиз акъазвай. Зи баде хъран кӀвале амай, ам зуърнедин ванцел къилел хкаж хъанвачир, ам текъведайди заз чизвай.

РикӀивайни, сифте яз заз Москвада ван хъайи «Ялгъуз яйлахди» ина, хайи хуьре, цӀийикӀа ванзавай, ада рикӀиз генани дериндай таъсирзавай. Хура са гъихътин ятӀани гарар алчуд жезвай хъиз авай, вилериз кьеж акъатиз кӀанз, гъикъван ам акъвазариз кӀан хъайитӀани, жезвачир. Песенан кье хъуькъвелейни мискъи кье нагъв фенвай.

Макъам ягъна куьтягъ хъана. Песена зуърне даклардал эцигна.

Са геренда вири киснавай. Садазни лугъудай гаф авачир. Вичин кӀвале вич тамада тир, хъанвай чӀавуз садрани гаф патал жибинра къекъвен тийидай Хважа халуни серсер хъанвай. ЯтӀани, адаз вич квадардай ихтияр авачир. Ада кӀвачел къарагъна, гъил къуна Песенни къарагъарна, ам кӀевидаз къужахда туна:

– Залумдин хва, вун гъинавайди я ихътинди?! Вуна итимар иширзава хъи!

– Сагърай, пара къван сагърай вун! – лагъана Песена. – Ам чун, итимар, туш шезвайди, ам рикӀера, руьгъера, ивида кхъенвай чи куьгъне тарих я шезвайди, гъа вахтарин мурадари экъу хиялар, азабарни азиятар я шезвайбур...

– Вилер чибур накъвара твазва... – лагъана Хважа халуди. – Гаф авач! – Ахпа захъ элкъвена: – Ваз баркалла, чан мирес, зи кӀвализ ихътин мугъман гъайи! Гила вун заз гъакӀ гъвечӀи мирес туш, вун зи дуст я, хванахва я! – Ахпа Хважа халуди, вич михъиз гъиле хкъуна, вичин адетдин гелез хтана, Балакъ халудихъ чин элкъуьрна:

– Вуна вуч лугъуда, гъуьрметлу къавал-далдамчи? Вун Ялгъуз яйлахдикай рахазвай? За ваз гъаниз векъер ягъиз физ кӀанзаватӀа лагъанай...

– И макъамдин тӀвар «Ялгъуз яйлах» я. Чи симин пагъливан Жебеса вич симинал акъахзамай вахтара, вичин алакъунар къалуриз эгечӀдалди вилик гъа и макъам ягъиз тадай, ада а макъам са гъихътин ятӀани куьгъне дуьадиз ухшар я лугъудай... Лап къадим макъам я, ам ягъиз жедай ксар чи хуьрера саки амайди туш. И вини Тагъар хуьре са устӀар авай... Вахтсуздаказ рагъметдиз фена ам... Адан тӀвар Уьткъем тир...

– Ам зи буба тир... – лагъана Песена, вилера пашманвални, вичин буба ватанда рикӀелай алат тавунал разивални аваз.

– Жеч! – тажубвални шадвал кваз лагъана Балакъ халуди. – Заз са сеферда ван хъанай ада а макъам ядайвал. Зурба устӀар тир. Вунни ви бубадин хва я, хтул. Сагъ-

рай вун. Бубадиз Аллагди рагьметрай, рикI жуван дарихармир. Бубаярни дидеярни терекьдай са касни авайди туш...

И арада икьван гагда раклара амай Зиярани, Укайни Гезенти ракларилай алатна, кIвалин кьенез гьахьна: абуруз кьечихьай кьезвай цIийи мугьман акунвай.

Кьве гьилени гум алахьзавай шишерни аваз кIвализ Ингьар муаллим гьахьна:

– Ядаяр, – лагьана ада Укаязни Гезентидиз, кIвалевайбуруз саламни тагана, – зуьрнейриз яб гуз, манггалдал шишер тунвайди рикIелай алуддайди яни? Хьран кIвализ фида – ана са пипIе хьицикьдал баде ксанва. Ина вуч хьанвайди я?

– За лагьаначирни, им вич кьведайди я! – лагьана Балакь халуди.

– Куьн куь постарал ахлад! – эмирна Хважа халуди папазни рухвайриз. – Жерме яз за вав ахпа са синерин истикан эрекь хьваз тадайди я! – Гадаярни пака векьиз тухудайди я!

Зиярани гадаяр хьфена.

– За лагьанайни, вичин физикадин законралди ида гьисабдайди я, зун гьиниз физватIа! – мад рахана Балакь халу.

– Зи физикадин законар хьаначиртIа, куь шишер кана чIух жедай! – лагьана Ингьар муаллимди, шишер, са фу кьачуна, гьадал эцигна. – Яда, – лагьана ада, мад Балакь халудихь элкьвена, – бес лугьудайди тушни, флан ксар хтанва, флан чкадиз физвайди я? Вал тIимил гьалтиз кичIезвайни?

– Зун гьиниз физватIа ваз чир жедай чIал заз чизвай. Гзаф яргьиярмир! Ацукь!

– Эхь, акуна заз вун Варарин мягледихь физвайди, зи ученикдин бадени гьанихьди физвайди акунай... Низ чидай куьн гьиниз физвайбур тиртIа?.. Зуьрнедин ван галукьайла, зун гьавурда акьуна...

– Физикадин законар ваз чида, я муаллим, – лагьана Хважа халуди зарафат кваз, – хтай мугьманриз са хваш-беш ийиз чидач ман...

– Чизвайди я, чизвайди я! – Ингьар муаллимди зун кьужахда туна. За адан пенжекдин кьенепатан кьве кьултухдани кIеви са вуч ятIани авайди гьиссна. Ахпа ада зи гьил кьуна юзурна. – Вун хтурай – рагь хтурай! Ахпа ам Андрез килигна. – Андрей? – лагьана.

– Эхь, гьам я зун! – лагьана Андрея.

– Андрей! Андрей! – Ингьар муаллимди вичин тIварни лагьана, ам генани кIевиз кьужахра туна. – Шад я зун вун хтунал. Гафаралди лугьуз жедач. За ваз са шикил кьалурда за гьа и ви кьедда авайла зи са дустунихь галаз ягьай... Ахпа вун гьавурда акьада...

Ахпа Ингьар муаллимди Песеназ хваш-беш авуна, гьамни, зини Андреян гьуьрметдай, багьри кас хьиз, кьужахда туна, гьадазни алхишдин гафар лагьана.

Ахпа ада кIвалевайбурулай вил аладарна, дакIардаллай зуьрнедиз килигна, са вуж ятIани кIвале бес тежезвайди хьиз килигиз акьвазна.

Балакь халу гьасятда адан килигунрин гьавурда акьуна:

– Вун зуьрнечидихь кьекьезватIа, ам гьа и Песен хтул я!

– ЦК-дай ракурнавайди я, инравайбуруз зуьрнеяр ягьиз чирун патал! – вичин зарафатни кухтуна Хважа халуди.

– ЦК-дин зуьрнечияр ина герек туш! Ам чкадин зуьрнечи тирди аквазва! Зурбадаказ язава ада! Маншаллагь! Чи Жебесан рикI алай макьам тир ам адан пагьливан вахтара!

– Ма яхь! – лагьана Хважа халуди, Ингьар муаллим суфрадихь ацукьайла, адан гьиле эрекь канвай рюмка вугана. – Им жерме туш, чи шишер кьутармиш авунай гузвай савкьват я!

– Коньяк авачни? – хабар кьуна Ингьар муаллимди.

Зун гьавурда акьурвал, вичиз теклифай гьихьтин хьайитIани ичкидикай кьил кь-акьуд тийидай Ингьар муаллимди, кIвалин иесидиз-тамададиз ихьтин суал гуналди, кьенин хьтин кьетIен межлисдал коньяк хьунни лазим я лугьунин ишара гузвай.

– Пиво ава, – лагъана Хважа халуди, адан гъавурда акъунваз, ва, ихътин суал и макъамда кутуг тавурдини яз къабулнаваз, са тӀимил хъелни акатайди хъиз.

– Пиво хъваз зун ваз механизатор туш хьи!

– Гъаз атаназ кӀандай жуван коньяк! Вуч я патараллай ви ученикри ваз коньякар хкизвачни? ХъвазватӀа им хъухъ, тахъайтӀа за вун жерме ийида! Вун муаллим-интеллигент ятӀа, вун ваз я, вуна заз тарсар гайиди туш! Тамададин чина акъваздай ихтияр ваз ни ганвайди я?– Хважа халудин ван къетӀи хъанвай.

Андрейни Песен заз килигна. Абуруз и къве касдин рахунрай къайивилин тав акунвай. За зи дустариз «квас къамир, абур чеб чпин гъавурда хъсандиз акъазвайди я, абурун паркутар зарафатдинбур я» лагъай ишара авуна.

– Ибуру чпин зарафатарзавайди я, – лагъана Балакъ халудини. – Ингъар муаллимдилай гъаф пиво, эрекъни хъвадайди инра вич авайди туш.

Ингъар муаллимди вичин къултухрай коньяк авай къве къелечӀ птулка акъудна:

– Ма цуз им! – эмирна ада тамададиз. Аквар гъалда, адаз тамадавални вичин гъиле хкъаз кӀанзавай.

Хважа халу вичин тамадавал коньякдин къелечӀ къве птулкадихъ дегишардай итим тушир.

– Сифте ваз авунвай гъуьрметдин тукъа хъухъ, ахпа чна гъа вуна гъайидини хъвада. – Ваз, аквар гъалда, индийский манияр лугъуз кӀанзава.

Ингъар муаллимди эрекъ хъвайила урус частушкаяр, коньяк хъвайила, индийский манияр лугъудайдакай за Песеназни Андрезя ихтилатар авунвай, абур тамадади лагъай гафарин гъавурда акъунвай.

Ингъар муаллимди рюмкада авай эрекъ цавун къиле сивиз алабарна.

– Я залум, са гафни талгъана, гъакӀ жедайди яни? – хабар къуна адавай Балакъ халуди.

– Ада дуьз авунва, – гаф атӀана тамадади. – Тост лугъун патал чна адаз гаф гайи чка авачир, ам жерме тир. Гаф лугъун патал чна адаз цӀийи тукъа гъа вичи гъайидакай цада.

Хважа халудиз коньяк ахъайиз кӀан хъайила, Ингъар муаллимди адан гъил къуна:

– Ам квез пака къилер дири хъийиз тур. Заз гъа и куьне хъвазвайдакай цуз.

– АкӀ яз хъайила, инал а ви театирар къалурун куьз герек тир, таквадайвал фена атӀа дакӀардал эцигназ кӀандай ман ви къелечӀбур, – вичин гафунин риб эцягъна Балакъ халуди.

– Мад ктадмир зи мугъмандик! – лагъана Хважа халуди, Ингъар муаллимдин рюмкада эрекъ цана. – Ада гъайибурни гъа суфрадал алаз хъуй, дакӀардал абурун кар авач. Гъайи савкъватдай сагърай вич! – Тамада муаллимдихъ элкъвена: – Ви берекатар артух хъурай, чан муаллим! Лагъ гила ви тост! Ваз ам гъикъван кӀантӀани яргъи ая. – Эхиримжи гафаралди тамададиз муаллимди вичин тост рикӀивайни яргъи авуна кӀанзавайди тушир, им ада гъа ихътин жуьреда муаллимди вичин яргъи тостар лугъунин хесет ина са акъван кардик кутамир лагъай чӀал тир. Амма чи муаллим, гъавурда акъунвайтӀани, гъа вичиз чидайвал ийидайбурукай тир.

Ингъар муаллим кӀвачел къарагъна. Адан чинай зарафатрин гелер квахънавай. Къилни заз мектебда амаз акурдалай артух рехини, пеле биришарни гъатнавайди за гила къатанвай. Амма вилерин жегъилвални хцивални квахънавачир, гъа вилерай адан руьгъдин такабурвални дагъвивал регъятдиз кӀелиз жезвай. И карди, авайвал лагъайтӀа, закни дамах кутунвай: уьмуьрдал ашукъ кас, кӀан хъайила манияр лугъудай, межлисра гъилер лувар хъиз ахъайна вири рикӀелди къуьлердай, зарафатардай, амма чӀагай яргъи рахунрал са акъван рикӀ алачир дагъвийрин арада яргъал фидай тостар лугъудайла, экуь-сефил лирикадихъни ян гудай и касди заз мектебда физикадин тарсар ганай, ам зи классдин руководительни хъанай.

– Яда, чиди чилин суфра я, инихъ тост ацукъна лагъайтӀани жезвайди я, – Хважа халуди адан гъил къуна агъуз ялна, ам ацукъариз алахъна.

– Ваъ! – лагъана Ингъар муаллимди. – Зи тост ацукъна лутъудайди туш! – Сифтедай

ада дериндай нефес чӀугуна, яргъ алаз агъ аладарна, ахпа, дакӀардихъ вилер элкӀуьрна, вилер кӀевна, фикир ийиз, гуя ада са гъинай ятӀани яргъарай вичин кьилизни рикӀиз исятда лагъана кӀани гафар кӀватӀзавай хьиз акъвазна. Ахпа ада гзаф вахтара кефиниз акъатайла лугъудай, вири хуьруьнвийриз хуралай хъанвай къуд цӀар кӀелна, якъин и кар ада а цӀарарикай хабар авачир Андреязни Песеназ ван хъун патал ийизвай:

**Алпан дагъдин ценек хана,
И пак Дагъдин са кӀус я зун.
И дуьньядин агъузвили
Кармашнавай намус я зун.**

Зун гъавурда акъурвал, муаллимдиз и гафаралди вичиз лугъуз кӀанзавай келимай-рин керчеквални сидкъивал къалуриз кӀанзавай.

– Играмм Хважа, зи гъвечӀи стха ва и къетӀен ва чӀехи межлисдин тамада! (Хважа халу кӀвачел къарагъна) Ви кӀвал къени, берекатни ина кьил алаз хьиз хуьрай! Пара къван сагърай вун ви кӀвализ, чи хуьруьз ихътин багъа инсанар (ада рюмкадикай азад чапла гъилелди Песен, Андрей ва зун къалурна) гваз хтай! (чун пудни кӀвачел къарагъна) – Ахпа ам Балакъ халудихъ элкӀвена (гъамни гъасятда кӀвачел къарагъна): Чан гъуьрметлу Балакъ тха, чӀехи стха, и багъа мугъманар, ваъ, абур мугъманар туш, абур пудни чкадин итимар я, рухвар я, гъабур хквезвайди виридалайни вилик акур ва абурун гъугъул къаз иниз атай! Сагърай вунни! – Ахпа муаллим Песенахъни, Андреяхъни захъ элкӀвена ва са легъзеда кис хъана, ахпа ам вилер дакӀарда атӀумарна акъвазна.

И арада заз ихътин фикирни атанай: муаллимди, адет яз, ички хъвана кефиниз акъатайла кӀелдай и шиир инал вич тост лугъуз герек къайдада гъазур туширвиляй кӀелайди тир. Хважа халуди цайи жермедин тукъади Ингъар муаллим тостар лугъудай хътин илгъамдин кӀарцӀиз акъуднавачир, гъавиляй адан рикӀени кьиле чӀагай гафарин цӀиргъер сад садал алчуд жезвайди акъазвай. Идалайни гъейри, межлиса итимрин къадар чӀехиди туширтӀани, ада и мярекатдиз гузвай кьимет екеди тирди тайин тир, гъавиляй ада вичиз инал гъакӀан адетдин гафар лугъунни кутугнаваз гъисабзавачир. Муаллим гафарихъ къекъуьн яргъал физвай хьиз тир. Хважа халуди ва я Балакъ халуди инал касдин чӀал къунин паталай адал туьгметдин са паркутни гъалчун мумкин тир. Амма абур къведни, къарай хвена, киснавай ва гаф вилив хуьзвай. Эхирни муаллимдай чӀал акъатна, адан гафарни Песеназни, Андреязни заз лагъанвайбуру тир:

– Чан зи рухвар! Эхъ, куьн заз рухвар хьиз я! Куьн чи дагъларин рухвар я! Дагълара хайибуру, лекъери хьиз, уьмуьр тухвана кӀанда. Лекъер, яргъариз лув гана, къакъан цавара чархар яна, гъар сад вичин рагаз, вичин къветӀез хкведа. Куьнни гъахътин лекъер я! Яргъал иер меркезди куь кьил элкӀуьрнавач, квез квехъ куь раг, куь муг авайди куьне рикӀелай алуднач, куь рикӀери куьн дагълариз ялзава! И ялун садрани квадармир! Гъа ялуни куьн гъам инсанвилин, гъамни гъунаррин кӀарариз хкажда, квез агалкъунар ва цӀийи агалкъунрихъ фин патал къилав гуда. Сагърай куьнни, квек квай Дагъларин руьгъни! – Ингъар муаллимди гъилевай рюмкада авай ички цавун кьиле сивиз алабарна.

Суфрадихъ галайбуру вирида гъакӀ авуна.

– Сагърай, чан муаллим! – разивилелди лагъана Хважа халуди.

– Ам муаллим туш, гафарин кӀватӀ я, – алава хъувуна Балакъ халудини гъей-ранвилелди. Ахпа ам Ингъар муаллимдихъ элкӀвена, къаб алаз хабар къуна: – Вун инал лекбер хтуникай рахазва... Ваз чизвани, и йикъара иниз са чалагъанни хтанва. Ви ученик...

Ихтилат никай ятӀа за къатӀанвай. РикӀе квак гъатай хьиз хъана заз. Балакъ халу Сардаракай рахазвай. И кьей хва, виликдай хьиз, хуьруьн седридин хва яз амачир,

адан дережа хкаж хъанвайди, адан буба райондиз къуллугъдал хутахнавайди, гила адакай райондин къвед лагъай секретардин хва хъанвайдини заз чизвай.

– Твар къамир адан, – дакІанвилелди лагъана Ингъар муаллимди. – Заз чизва. Накъ кимел зи патав къвез алахъна ам, псидин амалариз, гъил къуна, салам гуз кІанз. «ПиштІ! – лагъана за. – Квахъ зи виликай!..» Кимеллайбурукай вирида ваъ, сад-къведа лугъунни авуна заз: «Яда, жегъил чІавуз хъайи са гъалатІдилай гъил къахчу, гила ам чІехи гада я, райондин гъакимдин хва я, Магъачкъалада юрфакдин студент я». «Ваъ! – лагъана за. – Угъривилелайни, къагъбевилелайни гъил къахчуз жеда, хаинвилелай ваъ! Жегъил чІавуз ахмакъ яз хаинвал авурда, акъулбалугъ хъайила, гъадалайни бетер хаинвал ийида. Хаиндиз я салам гана кІандач, я адан салам къабулна кІандач, ам негъна кІанда, ам инсанрин жергейрай акъудна кІанда!» Ким захъ галаз рази хъана. Пагъливан Жебеса а къей хциз лугъунни авуна: «Ахлад, ахлад, гада! Ваз чин хъурхъ авуникай чара жедач!»

– Хъфенани? – жузуна Балакъ халуди? – Чин кІеви вакІан хва я. Зун бицІизмаз зи бубадивай авур, ам хуъруън мезредай къве къуълуън къил хкана лугъуз къаз тур Велиханан хтул я ам...

– Хъфена. Сас регъвез, мурмурар ийиз, хъфена.

– Къе райондиз фена ам. Бубади вичин машин ракъурнавай, ам вичин патав гъун патал. – Ихтилатдик экечІна Хважа халуни. – Алудиз туна зи машиндилай, ругни ягъна, салам гудай чкадал яншах хъуъруънарни авуна, алатна фена ламран хва.

– Адан бубадиз райондин жегъил активистар, комсомолар кІватІиз кІанзава лугъуз ванер авай, – лагъана Балакъ халуди. – Вичин хвани гъахътинбурукай яз къун яз, эверна жеди ман. Важиб авай са тапшуругъ гуз...

– Я жеди... Я бубади гудай бегъем тапшуругъни авайди туш, я хцелай алакьдай са дуъзгуън карни. Абурунди чпи чеб къалурун, чпиз виниз хкаж жедай рекъер акъудун, чпин мацІахайвал къалурун я... Пагъливан Жебесан гафарай, Сардара вуч ятІани Шуаяк къалабулук кутунва лугъузвай. – Алава хъувуна Ингъар муаллимдини.

– Шуаяк? – мягътел хъана зун.

– Эхъ, Шуаяк, – жаваб гана муаллимди. – Шуай атанвалдай Жебесан патав балкІан гице лугъуз. Дагъдиз фин патал. ВачІедин кІвализ. Бес Сардара Шуаяз лагъаналда: «Вун гилани дагъдавай ви къветІез физвайди яни?» Ада жаваб ганалда: «Ам къветІ ваъ, зи мугъ я». «Къе-пака ваз мугъ амукъдач» – лагъаналда Сардара Шуаяз. Шуай къе Дагъдиз фена, Жебесан балкІандаллаз...

И ихтилатри зи рикІикни къил такъатдай къалабулук кутуна.

Гена Хважа халуди, кІвалин иесиди, вичи межлисдин къенер бушайди къатІана:

– Сардаран-Мурдаран тІвар къун бес хъана, межлис рекъиз эгечІна. ИкІ виже къведач, дустар! Шишер къанва, вишер къанва! Чаз чи къайгъуяр, чи ихтилатар авайди я. – Ада тадиз рюмкайра эрекъ цана. – И садбур иштагъ чкадал хтун патал гафар галачиз хъухъ! Чна зи зуърнеяр ягъдалди, Песена вичин зуърне рахурайтІа, генани хъсан жеда!

Ихътин теклифдал вири рази хъана ва тамадади лагъайвал авуна. Межлис вичин гуънгуъна гъат хъувуна.

Камаллу ихтилатар, шад хъуъруънар, зарафатар къалин хъхъана.

Песена вичиз чидай къван вири макъамар яна.

Ингъар муаллимди лезги халкъдин маниярни, урус частушкаярни, Гъиндистандин манияр лагъана. Хважа халудин юлдашни, гадаярни мугъманар авай кІвализ хкаж хъхънвай ва инавай шадвиликай кфет хкудзавай.

Суфрадихъ галай садани я тІуънин, я хъунин, я рахунар авунин вилик ажузвал хиве къазвачир. Я садани вич юргъун хъанваз, ахвар агалтнаваз гъиссзавачир! Аламат тир! Низ чидай, белки, чи межлис пакаман ярар алукъдалди ва я рагъ экъечІдалди давам жедай, эгер кІвализ, рак ахъайна, чи виридан рикІелай алатнавай зи баде ата-начиртІа. ЭрчІи гъилин кІирнавай къуру тІуб сиви тухвана, вич акуна садлагъана кис

хъайи межлисдиз (инавай гъар сада ам рикЛелай фин вичин тахсир яз гьиссзавайди аквазвай), ада ванце ахмурдин тав аваз лагъана:

– Вув, я чан рухваяр, икъван геждалди ацукъна квез гьикI къарай къвезва? Къецеллайди йиф я. КIвалин иесийрин чинни гъил ахъа я лугъуз, жуван чин кIеви ийидайди туш! Ацукъунин-къарагъунин тегъер авайди я! Къарагъара ибур, я Балакъ! Вун ина виридалай чIехиди я! – саки эмир гана бадеди Балакъ халудиз.

– Вичи ахварарна, гила чаз эмирар гузва... За ваз чахъ галаз ацукъ лагъанайни? АцукънайтIа вазни къарагъиз кIан жедачир! – зарафатна Хважа халуди. Ахпа рикIивай алава хъувуна: – Им инавай садазни чарадан кIвал туш, чун вири жуван кIвале ава!

Гъуьлуьн гафарал папани къул чIугуна:

– Я чан диде, мугъманрикай, хъсан инсанрикай юргъун жедайбурукай туш къван чун! – лагъана Зиярадини.

– Геж я, чан свас, геж вахт я. Хуър ксанва! Рекъяй хтанвай мугъманар галатнава...

– Дуъз лагъузва дидеди, – ихтилатдик экечIна Балакъ халу, кIвачел къарагъна хъиз.– Къарагъ, гадаяр! – элкъвена ам чахъ: Песенахъни, Андреяхъни, захъ. – Куьн илифардай кIвалер мад авайди рикЛелай алудмир. Са чкадал яргъалди хъайила, амай-бурук куь тIем акакъ хъйидач!

Чун пудни къарагъна.

– Заз Андрез лугъудай са ихтилат авайди тир... – лагъана Ингъар муаллимни кIвачел къарагъна. – Хъфидай рекъе лугъуда.

– Агъ, чан диде, чан диде! – Хважа халуни кIвачел акъалтна. – Ваз за ви хтул чуьнуьхиз кичIезвани? Ина са йиф авуртIа жедачни ада? Шумудни са йисуз ам Москвада хъун вуна гьикI эхзаватIа яраб? ЦК-дай гъанвай туькдин месерал ксуз-къарагъзавай хъиз авани ваз ам ана?

– Ам гъа вуна лугъузвай ЦК-да хъайитIани, зи рикI секин жедайди туш, я хва! Гъахъгинди я зи рикI...

– Язух ви рикI!.. – лагъана Хважа халуди, зи баде чIехи кIанивилелди ва гъуърметдив са гъилив къуьнелай къуна вичив агудна. – Къахчу ви хтул, ви рикI секин хъуй! – Ада муькуь гъилив зун къуна вичелди ялна ва бадедив агудна ва адан гъил зи гъиле туна, чун къведни санал къужахламишна.

– Ви чан, ви хзан сагъ хъуй, чан Хважа! Ви кIвал къени хъурай, ви берекат къалин хъурай! Ви кIвалаяй рагъметдиз фейибуруз женнет къисмет хъурай, къведайбуруз бахтар гурай! Ви рухвайрикай гъардакай са шегъер хъурай! – икъван алхишар бадеди Хважадиз азани зи дустариз авур гъуърметдай, адан мердвилин хатурдай лагъайбур тир. Ада абур, вахт яргъал мад са къадар техфин патал якъин хейлин куьруь авунвай. Маса макъамда абурун къадар са шумуд къат гзаф жедай.

Хважа халудин хзанди чун, вири чпин мугъманар, гъаятдин варарал къван рекъе хтуна. Чна гъихътин разивилин, гъуърметдин, сагълугъдин, алхишрин гафар лагъанайтIани, и кIвалин иесидизни адан килфетриз тIимил тирди чаз гъар садаз чизвай. Абур лугъузни кIанзавай, гъахътин ашкъини авай. Амма бадедин хатурдай, ададай хъсандиз лугъуз тежедайдини чиз, рикIевай гафар чна, итимри, гъилер ягъуналди ва Хважа халуни адан къве хва – Укайни Гезенти къужахра къуна ахъаюналди эвезнай.

– И варни, и кIвалин ракарни квез датIана ахъа я! Мус куьн атайтIани! – хълагъна Хважа халуди. – Чинеба яргъарилай катдай сад заз чидай. Гила гъамни кат тийидайдак умуд кутаз кIанзава заз.

– Мад кат хъйидач! – гаф гана за.

Хуър ксанвай. Гзаф айванрихъ эквер кузвай.

АцIай зурба варз Дагъдин кукIвал акъвазнавай, налугъуди ам, вич адан далудихъ

финиф къасухдай энгеларна, вич чаз квалериз хъфидалди куъчяр экуз тун патал, акъвазнавай.

– Вуч чѐхи варз тушни! Гъетерни екебур я! – заз икI сад лагъай гилера аквазва.
– Андей гъейран яз цавуз килигзавай.

Балакъ халуни Песен вилик кваз физвай. Къве къавалдиз чпин къилдин рафтарвал арадал атанвай, абурун къилдин ихтилатар куъгъне макъамрикай, макъамрин сирерикай тирди чаз ван жезвай. Абурун гуъгъуналлаз зунни баде физвай. Балакъ халуни Песен зини бадедин еришдив къурвал физвай, абур, чавай къакъат тавун патал, гагъ-гагъ акъвазни ийизвай.

За эрчи гъилив, адаз залан тежедайвал, мукъаятдиз бадедин къуънелай къунвай, муъкуъ гъилив адан са гъил къунвай. Баде саки рахазвачир. Адаз ихтилатар куъчейра авуна куътягъ хъана кIанзавачир хъиз тир. Адан ихтилатар, ада вичи лугъудайвал, куъчейрал ийидай хъгинбур тушир. Куъчейрал ийидайбур са япай фена муъкуъ япай акъатдайбур я. Бадеди заз лугъудай вири гафарихъ чпин къетIен метлеб, мурад жеда, абур вири рикIизни мефтIедиз гъахъун патал лугъудайбур жеда. Гъавиляй зани инал ихтилат авуник хев кутазвачир. Кисна физвайтIани, чаз чи къведан рикIер сад садахъ галаз рахазвайди, ни гафар галачиз вуч лугъузвайтIа гъиссзавай.

Андрейни Ингъар муаллим чи гуъгъуналлай. Андрея тIебиатдал, гатун йифел, ксанвай хуърел йизвай гъейранвилери муаллимдиз хуш хъвер гъизвай жеди. Абурурусдалди рахазвай. Заз абурун гафар хъсандиз ван жезвай. Вичин гъейранвилер къатIна, Андрея, садлагъана рикIел хтанваз, хабар къуна:

– Ингъар муаллим («муаллим» гаф аада лезгидалди лагъана), квез заз са вуч ятIани лугъуз кIанзавай.

– Эхъ, – жаваб гана муаллимди. – Авайвал лагъайтIа, ваз ваъ, ви дидедиз. Вуна Москвадиз хъфейла, Арина Федоровнадиз хълагъ. Вуна гаф гузвани, хълагъда лагъана?

– Гузва, – лагъана Андрея.

– Килиг, – лагъана муаллимди, – вини пелеллай чкIанвай кIвалер аквазвани? Абуруви бубадин кIвалер тир. Абурун патав гвай аскIан са мертебадин кIвал чи кIвалер я. Ана исятда зи диде ава. Текдиз. Хкъезвач зи патав цIийи кIвализ. Вичи вичин гъуълуъ, дяведай тахтаи зи бубади, а кIвалер хуъх лагъанвайди я лугъузва. Гъавиляй завай адаз са затIни ийиз, са гафни лугъуз жезвач. Дидедин гафунал гаф гъикI эцигда?... Зун гъа кIвале чѐхи хъайиди я. Куъ къуншидал. Зани ви рагъметлу бубади са классда кIелна. Чун кIеви дустар тир. Ви диде Арина чи хуъруъз муаллимвилизи атай йисуз зунни, университет куътягъна, чи мектебдиз кIвалахал атанай. Зун гъасятда адал ашукъ хъанай. РикIивай! Гъа гила гъа ахпа адаз рикI ахъайда лугъуз хъанай зун. Алакънач. Регъуълални, кичIевални авай захъ. Ада зи гафар рикIивай такъаз кичIе тир. Жув хуъруън гада я лугъуз, шегъердай, меркездай атанвай рушаз жуван рикI ахъайиз регъуъ тир. Са акъван вахтни хъанач, гележегда ви буба хъун къисметнавай Ясаба заз вичин рикIикай хабар гана: вич Аринадал ашукъ тирдакай лагъана. За са куътIни авунач. Заз жуван рикIевайди чуънуъхна. Эгер за адалай вилик зи рикIевайдакай гъадаз лагъанайтIа, гъадани гъакI ийидайди заз чизвай. Къе и сир за ваз ахъайзава. Гила ам инсанриз чир хъуникай заз кичIе туш. Ваз ам лугъун зи рикIик квай. КIандатIа, хъфейла дидедизни лагъ. Чир хъурай хъи, вичел чи хуъре ашукъ хъайи гзафбурун арада садазни вичин рикIе авайди лугъуз тахъана амукъбай зунни авай лагъ... Ада ви буба Ясаб хкъягъна. Виридалайни иер, викIегъ, намуслу дагъви. Амай тарихар ваз чизвайди я, дидеди ахъайнавайди я, зи хва... Гъайиф хъи вун ви ватанда чѐхи хъанач... Ина чѐхи хъайиди хъиз вун дидеди чѐхи авурди аквазва... Зун пара шад я, бахтлу я... Ви дидени, Урусатдин цуък яз, дагъларин халисан руш

хъиз, чи халкъдиз гзаф кІан хъана. Анжах вири рушар адал пехил тир, Ясаб гъадаз къисмет хъана лугъуз. Гъабур хъаначиртІа, белки Арина инай хъфидачиртІа. Чаз ам, вунни гваз, хъфейвални чир хъаначир. Чинеба хъфенай. Амни гъикІ хъанайтІа, гила ваз залайни хъсандиз чизва жеди...

Андрей киснавай. Аквар гъалда, адаз ихътин макъамда вуч лугъудатІа чизвачир. РикІивайни, зун паталдини Ингъар муаллимди вич ашукъ хъуникай ахъайзавай дердерин «булахар» цІийибур, садазни течидайбур тир. Гъавиляй тир ам гагъ-гагъ, манияр лугъудайла, адан рикІе са лугъуз тежезвай дерт аваз аквазвайди. Гила а дерт ичІирнавай...

– Вуч гзаф рахазвачни и Ингъар, чан хва? Ада вуч лугъузвайди я? – хабар къуна бадеди, муаллимди урус чІалал ийизвай ихтилатдин гъавурда такъаз.

– Ада вичин дердер ахъайзава.

– Адаз вуч дердер авайди я?..

– Авайди я, баде чан, авайди я...

– Хъвайила, жезвай дердер я. Пимил хъурай ман...

– Тахъвайла, абур къене амукъзава, генани гзаф жезва. Гъавиляй, хъвайила, винел акъудзава, пар къезиларзава, баде, – лагъана за.

Са къадар кисна, бадеди хълагъна:

– Папариз кІулан пар, итимриз рикІин пар залан жеда, хва...

Балакъ халудини Ингъар муаллимди чун чи гъаятдал къван рекъе хтуна

– Пака аквада чун, – лагъана муаллимди. – Геже хийрар!

– Килиг гъа, – тагъкимна азни зи дустариз Балакъ халудини. – Куън илифар-дайбур жедайди я. Сифте нубат за къазва. Куън заз мугъман жеда. Пака ваъ, са югъ, къве югъ алатайла. Ви дустар хуъруъхъ галаз, дагъларихъ дерейрихъ галаз са къадар таниш хъайила.

– Къвед лагъай нубат зиди я! – хълагъна Ингъар муаллимдини.

Амма мугъманвилериз финиф чаз къисмет хъаначир.

(КъатІама)

Шицрат

Бикеханум
АЛИБЕГОВА

ДУЪНЪЯ САД Я, ВУННИ САД Я ДУЪНЪЯДА!

(Лирикадин шицрат)

* * *

Муьгьуьббатдин пелел яна чулав къан,
Ви дидеди амледин руш хкянай.
Далдам гатаз, мехьер суфра экинай,
Дидедин гаф эцигначир чилерал.
На зун тунай, нагъв къурана вилера,
Диде къейла, вун акъатна зи патав,
Ви хуруда ама лугъуз а ялав...
Герен -герен вучиз къвезва чукуриз,
Киче тушни дидедин сур къарсуриз?

* * *

Вуж паталди хъйиди тир чун серин?
Зун акурла, на къазва къе чарадай,
Къайи булах ама къе чи арада,
Шагьид хъйи алахъна фей гьиссерин.

* * *

На хкана зи пузарал алатай хъвер,
Кивачериз хгана гацум хъйи звер,
Ишигъ хкана вилериз хъйи кур,
Кьилел хъивегъна алатай дуьгьур.

* * *

Папан кьулухъ кьил хураваз вун физва,
На нин вилик кьалурзава усалвал?
Ажеб хьана кьисметди зун тушнач вал,
Вун рикъелай алатдай цар кхъизва.

* * *

Къуьнел эцигна куьгъне пер,
Никъиз фидай зи буба – лежбер,
Бадеди юзурдай дуьдгъвер – квар,
Диде жедай синел, атъуз таквар,
Дахди хадай кларасар гьенел,
Гадайрини ядай камар кимел,
Вахарни жедай булахдал кьугъваз,
Лап геждалди амуькдай рахаз.

* * *

Къайи гарари гатана, зун хьанва хаму,
Зулун пеш хьиз, зун алкъанва,
Ви пенжердин шуьшедал ламу,
Цаз хьана, вун зи рикъел алкъанва.

Мегер ваз аквазвачни агъур сефил чин?
Дар хьана заз кье дуьньядин гегьенш чил...

* * *

Дуьньядин гьалар хьанва эрез-мерез,
Зал гьалтзава ксар чал течир,
Зи кьил акъатзавач санайни, я мирес,
Кьуд пад хьанва инсанар чалкечир...

* * *

Февралд вацра кьвазва марфар,
Ламувили кьазва юрфар.
Акъатзавач нефес фирягъ,
Санжу къадай авач жерягъ...

* * *

Вил галаз кьванач хьи, жив кьванач,
Февраль катзава, вилел алаз нагъв,
Я чин, я зи дабанар гьич кьванач...
Март агакъна рагъ гузва заз нагъд.
Гьич на хабар кьунач хьанани ваз мекъи?»
За чай хьвазва шекер галачиз экъи..

* * *

Югъ жедалди зи пенжердихъ шехъна йиф
Цаварикай чара атІана хъана гъайиф.
Яр акъурла, пенжерда хъана ам къекъиф,
Виликай катна тадиз, хъана чІулав къиф,
Вилера туна зи къатІ хъайи ахвар,
Зи ярдикай гила ни гуда заз хабар?

* * *

Чир хъухъ: зун ви я фал алач, я цел,
Я тІалабиз къевезвач ви варцел.
Зи суфрадал ала гъамиша фуни къел,
Вучиз ятІани, зун акъатзава ви царцІел...

* * *

Вун я зи гъуъл туш, я ашна, я дуст,
Вун акурла, зун ви вилик жезва суст.
Вун са гъейри инсан я, туъш хъайи рекъел,
Вучиз вун багъри яз алкІанва рикІел?

* * *

На хкана умуд, са вахтара хъайи тІач.
Бахтлу хиялрин за хразва таж.
Къизил тажуни чукІурзава нур,
Са бязибурун вилериз къалуриз зур..

* * *

Зун дурна тир, цІиргъиникай галатай,
Эхирни вун мад ахкуна вилериз,
Темен гуда вун хтай а чилериз,
Зун шехъзавач а йикъарихъ алатай,
Тахсир зид тир, айру хъайи къисметда.
Багъа я заз вилик галай йисар чи,
КІанивилиз авач терез къиметдай
За гарариз багъишзава ясар чи...

* * *

Са ни ятІани авурла тефир чка сал,
Ви яргъи гъил акакънай зал.
Багъа я заз на авур гъунар,
Кухтунай на зак хкатай лувар.
За лув гуда мад бушлухра вили,
Гъанай за ваз гуда зи темен чими.
КІандатІа а гъил за къада хурув...

* * *

Зун ваз михъиз хъанва муьтIуьгъ,
Ви кIвале зун хъанва муьнуьгъ.
Заз герек туш къедел алай экв,
Ви вилерин нур я герек.

На зун ацукъарна тахтуна еке,
Ашкара авуна зун тирди Бике.

* * *

Зун цавариз тамашзава, гана таб,
Гъар жуьредин физва рикIяй хиялар.
Заз акI жезва, рагъ итим я, варзни паб,
Рапрап гузвай гъетерни я аялар...

* * *

Экуьнахъ заз акуна рагъ гъулеваз,
Лацу лепе акуна заз гъилеваз.
Галат хъайла, ам дагъларихъ хъфена,
Яру махпур туна бушлук ифенвай...

* * *

МичIи хъайла, заз кичIедай йифериз,
Месик жедай зун дидедиз эвериз.
Башламишдай мад ахъайиз заз махар,
Заз багъишдай вичин вилин пак ахвар.

* * *

Чубанди ядайла вичин кфил,
Ачух жеда хуравай рикI сефил.
Шад жеда руваллай цуьквериз,
Шимедик чукурзавай цеквериз.

* * *

Заз кIанзавач ви вилиз фена руг,
Гару ви къилел чIарни тавурай юзур.
Сагъ-саламат хъуй вун авай муг,
Ви буйругъда акъвазиз я зун гъазур...

* * *

Вун туширни, зи геле гъатна эвериз,
Вун туширни заз гузвайди гъетер къаз?
Югъди - йифди зи тIвар медел эбериз,
Яб акъудна кIанда лугъуз, къинер къаз?

* * *

Заз кІан хъанач алим тир итим,
Алахънавай чириз вуж, вуч,гъим.
Заз кІан хъана дагъдавай чубан,
Адан дирибашвал, беден кІубан,
Вилериз аквазвай вили цав,
Йиферни, гъетерив ацІанвай битав,
Булахар, авахъзавай чарчар,
Рахадай межлисда гъилевачиз чар...

* * *

Дуьшуьш хъана зун вал, акъатайла зул,
Агъ, тІебиат, вучиз вуна зак кутазва фул?
Дуьнья аквазва тек ви вилерай,
Амма ваз ван къвезвач хъи эвераи...

* * *

Цавар шагъид я чилерни галаз,
Гуя зун ви патав атана чинер галаз.
Ви вилик зун къе хъанва есир,
Ник кутада, лагъ, вужда за тахсир?
Югъди-йифди хъанва зун гъарикІ,
Гъикъван жада зун бизар, лагъ, икІ?
Ни алудда залай пияладин гъал,
Ни ачухда кІвачера аруш хъайи гъал?
Заз кичІе я татабар жез вилик ви...

* * *

Вил-виле туна, вун заз тамашзава,
Зи нефесди вун михъиз тарашзава.
Зи тІварцІихъ на лугъузвач гафар..
Я зани ваз багъишнач гатфар..
Зи манийрин на гъич къазвач зил,
Са чІибни зур я чи арадавай мензил,
Вун заз, зун ваз амукъна тамашиз...

* * *

Тарашзавайбуруз тамашиз амукъна зун,
Чапхунчийрин вяде хъанва чилерал.
Кесиб инсан ама кткана зурзун,
Къакъудзава мал-девлет гъилералд.
Гъида кІвал -югъ,гъида аял ,чарадан паб,
Тарашзава ,чапхунзава ийиз таб.
Заз чида, абурун къавал ацукъда пехъ,
Аллагъдини абуруз гуч эхир рехъ.

* * *

Къуншиди заз, атана, ийизва шикаят:
Кхьихь лугъузва вичикай са дуъз гьикая.
« Зи кІвачел хъанач са сагъ чапатІ,
Я далуда чимдай бегъем са алух,
Зи къилихь гала жунадин яйлух,
Руфунни тух я анжах са бубат,
Зи кІвачик квач къепІир чешне гам,
Лампадини гьиссзава, кана фитил - багъ.

Я гъилихь галач къизилдин цам,
Я кІвале хъанач итим, беден сагъ”,
Хъфена къунши, вири лагъана,
Зун амукъна фикиррал гъакІ алгъана.

* * *

И чилерал зи вар-юх, девлет
Рагъданин вахт я азандин хелвет.
За ийизва дуъа, эзбериз зикир,
Аллагъди къабулзава зи пак фикир,
Дуънья сад я, вунни сад я дуъньяда!

* * *

Инсанрик кумач тади, гьерекат,
Суфрадик кумач зегъмет, берекат.
Баябан хъанва гъар садан багъ,
Сефил я къилихь галай рехи дагъ,
Тек-бир чубан хкаж жезва синерал,
Гъасилзавач гьич са затІни гъилералд.
“Бушан кІвачер” къачуз физва туъквендиз,
Баркаван чил элкъвенва къе тІеквендиз,
Хариж къифер алтІуш хъанва кІатІарал,
Жегъиларни машгъул я къе къатІарал...
Чи ерияр мус хъижеда авадан?
Гадра вацІуз гъилик галай чамадан.
Къариблухда хайи ватан ваз жедач,
Вахъ рикІ кана, гьич са касни ишедач...
Зи камал – халкъ, зи жамал – халкъ, уях хъухъ!

Дагъустандин халкъдин писателъ Агъмедхан Абубакаран 90 ймс

КУБАЧИДАЙ ТИР УСТАД

Кубачи хуьруьн ад неинки чи республикада ва уьлкведа, гьакӀни дуьньядин сергьятрани фадлай акъатнавайди я. Дарги чӀалан чпин

къетӀен нугъват авай, гьатта чеб чпин къилдин кубачи чӀалан веки-лаяр яз гьисабзавай и агъалийрин къадардиз Дагъустанда зурбабурукай тир хуьр заргарралди машгъур я. Кубачивийри виш йисар идалай вилик къизил-гимшидикай гуьрчек безекар ийизвай, багъа-багъа къаб-къажахар, яракъар расзавай. Къакъан дагъларин мишекъат шартӀара яшамии жезвай абуру чпин гьилерикай хкатзавай шейэр, къуниши халкъариз хъиз, къецепатан уьлквейрани маса гузвай ва гъа идалди чпин къил хуьзвай.

Дагъустандин халкъдин писателъ Агъмедхан -Абубакарни гъа и

хуьре 1931- йисуз хайиди я. Адавайни вирида хъиз къизил-гимшидал кӀвалах ийиз чирнайтӀа жедай, гьелбетда, амма ада маса рехъ хкъана. Адакай чӀалал кӀвалахдай заргар хъана.

Агъмедхан -Абубакар алатай асирдин 50-йисарин эхирра литературадиз атана, неинки Дагъустанда, гьакӀни СССР тирвал тӀвар акъатай ва вичин эсерар халкъарин гегъенш къатара хуш аваз кӀелиз хъайи писателъ я. Адан повестарни романар гзаф чӀалариз таржума авунва. Къецепатан халкъарин чӀаларизни. Адан эсеррин бинедал алаз худажественный фильмаяр яратмишнава. Абуру къени мукъвал-мукъвал Дагъустандин ТВ къаналри къалурзава.

Писателди аялар патални гзаф эсерар кхъейди я. Иллаки драматургиядин эсерар. Абуру, нинийрин театрдин хъиз, республикадин драмадинни музыкадин театррин сегънейрални мукъвал-мукъвал къалурзава.

Агъмедхан-Абубакар Вирисоюздин ва республикадин чӀехи премийриз, орденризни медалриз лайихлу хъайи писателъ я.

Яратмишунрин рехъ хкъазавай саки вирибуру хъиз, А.-Абубакарани шииратдилаь башламишайди я. Агъадихъ чна адан са шумуд шиир гузва.

Агъмедхан -АБУБАКАР,
Дагъустандин халкъдин писатель

ЧНА ГЪИНИЗ ТАДИ ИЙИЗВА?

Къурай пешер авахънава таралай,
Секиндаказ гару гъарнихъ алчудиз.
Гуя, зулун сугъулвилер тупАлай
Ийиз рикIин перт я шадвал гумачиз.

Авахъдайвал яд тупIарин арадай,
Гатфар, ахпа яргъи гадни акъатна,
Къайтагъвийри тутун метер ргадай
Йикъарни, зи аялвал хъиз алатна.

Амма рикIи, руьгъдини ваз лугъудач,
Вучиз икъван тади ква чак, вахт катиз,
Къулухъди вил ядай мажал вугудач,
Жув аквадай муьгълет жуваз авачиз.

Керчек, зунни хъана гъа икI яшамиш,
Экв, чимивал жагъуриз кIанз гъар санай,
Йифер, йикъар жез сад-садал расалмиш
Уьмуьр фена-фагъум тавур кар хъана.

Масад я дад геж агакъай ичерин,
Чуьхверрикай авур медни туькъуьл я.
Гад акъатна – атирлувал низрин,
ИситIайрин ширинвални тIимил я.

Къурай пешер багъдин чиле къатканвай,
Алчудзава астадаказ гарари,
Сугъулвилер зулухъ галаз атанвай
Зав тупАлай ийиз тазва яшари.

«ХВАНАХВА»

Дуст зи кІваліз атана
Аваз пара хьел:
– Мидякара ацІана –
Хьуьренва чал эл.
Абуру вакай кьулухьай
Лагьай кьван гафар,
Гьайиф санал ацукьай,
Фу тІуьр кьван йикьар.
Зал хванахва, кьилин тІал
Хьана тепилмиш,
А гафарин тьукьуьлвал
Зегьердихь жеч гьич.
– Де хьайиди хьана гьа,
Ийич вуна таб,
Вуна, заз чиз, гана гьа
Кутугай жаваб.
– Чир хьухь, заз а гафари
ТІарна лап пара,

Килиг, ахьтин дустарив
Жемир мад ара.
– Эхь, вун гьахь я, – лагьана
Цлахьай гапур
Галудна за бубадин
Туна гьиле хванахвадин...
– Ваь! Ваь! Нагьакь геляна,
Квез я и гапур?
– Фена жуван миद्याр
Вири кІасна тур...
Хванахва са легьзед
Хьана гьекьни каф,
Катна кІваляй, мягьледай
Талагьна са гаф.
Эхь, дустар, фад гьавурда
Акьун хьсан я,
Хванахваяр ам хьтин
Тахьун хьсан я.

ХЬУЬРУЬХЬ КІЕВИЗ

Хьуьруьхь кІевиз рикІивай лап,
Хьуьредаь кар хьайи чІавуз.
Векьи жемир килигиз чап,
Сивел хьуьруьн татай чІавуз.

А инсанрин сефил рикІер
Вахт жедалди кьуьзуь хьанва,
Чпи чпел кьуриз хьилер
Уьмуьрарни куьруь хьанва.

Уьмуьрдал шад тушир касдин
Камарилай чешне кьачуз.
Чиниз гьана рангар ясдин
Жув хьвердикай тамир ялгьуз.

Бамишармир рикІин шадвал,
Азадвал гуз алахь адаз.
Хьуьруьхь вири кьуват кІватІна,
Хьвер кьвезватІа эгер жуваз.

КЬЕТІЕН КУЬЛЕГ

Харбукдай тир чатун устІар,
Яргьалди хуьх раць цІун юкьва,
Ви илимдин чІехи гьунар
КьетІен куьлег гатут вуна.

Ви гьилерин чІехи гьунар
Заз лайихсуз аквамир ваз.

И дуьньядин сирер герек
А куьлегдаь ачухин за,
Кутазвай заз уьмуьрдин рехь
Чирвилерни артухни за.

Заз герек я ви гьилери
Гьазурнавай кьетІен куьлег,
Каинатдив гвай сирериз
Рехь ачухин ада герек.

Сирер хуьзва яна дапІар,
Амма дапІар гатамир заз,

Харбукдай тир чатун устІар,
Заз гатут са ахьтин куьлег,
Чирвилерихь ядай камар
Шадвилехь элкьуьрай герек.

ДАИМ РИКІЕЛ ХУЪН

Дишегълийриз, аялриз,
Итимриз рехи
Килиг, вил вегъ къегъалрин
Гъунарриз чІехи.
Гъалибвилин йикъар къевез
Физва алатиз,
Гъайибур а сувар квез
Чебни галачиз.
Амма чалай, уьмуьр фад
Акурбурулай,
Етимвилин эхир фад
Авурбурулай
Ветеранрин чкаяр
Алакьдачни къаз?
Даим сагъ яз бубаяр
Чи рикІера таз?

ВАХТ

Вун метІерал акъваз вилик, чахмахдин
Къванер атІуз авахъзавай, булахдин.
Ада, къайи целди рекъиз къарихвал,
Багъишда ваз шадвал гурлу кІвалахдин.

Вун метІерал акъваз вилик яшарин,
Чин биришар, къил лацу тир ксарин,
Ваз уьмуьрдин регъятвилер гун патал
Абур я пар ялзавайди йисарин.

ГУЪЗЛЕМИШУН

ЦІвелин тара вичин хилер, сачах хъиз,
Авуднава жанлу раган пелелай.
Там вили я, вирин чІехи чанах хъиз,
Вилер алуд тийиз дагъдин къилелай.

Секин я чил. Яр алахъна цавалай,
ЭкІя хъана, шиле хъиз, цин винелай,
Лекърен муг хъиз, кІвал къевез кІвалин къавалай,
Дагъдин чиниз хкаж хъанвай хуьрелай.

Гурмагърал гум ала тӀуьнрин атир квай,
Ни ятӀани гъаятда ракъ гатазва,
Эвер хъийиз тух калериз нехирдай,
Дишегълияр варарилай рахазва.

Амма сада (сивел хъвер, гаф-чӀал алач,
Вилерайни перишанвал аквазва)
Эхверзавач кализ, адахъ кал авач,
Адан къулай цӀайни ялав рахазвач.

Умуд куваз аламатар авайдак
Дар жигъирдал вил вегъезва язухди,
Гуьзлемишиз фейи итим гъа инай,
Амма чидач, ахкъатдатӀа къулухъди.

Эгер юкъуз ахкъатайтӀа, рагъ, вуна
Жуван нурар адан рекъел тукӀуьра,
Йифиз хтайтӀа къисметди сагъ туна,
Варз, вунани жуван чирагъ куькӀуьра.

*Дарги чӀалай. Таржума авурди
Абдуселим Исмаилов я.*

Илим ва култура

Мансур КУЪРЕВИ

МИРЗЕ КЪАЗАНФАР: «БЕС Я ВАЗ ДУЪНЪЯДА ЭМИН ДУСТВИЛЕ...»

Етим Эминни Мирзе Къазанфар... Чна тIварар къунвай ялцугъвидинни мамрачвидин такабурлу дуствилев гекъикъиз жедай дуствал чпин арада хъайи маса къве кас лезги културадин тарихдай бажагъат чаз гъатда...

Ялцугърал Севзиханан хзанда 1840-йисуз дидедиз хъайи Етим Эмин «чи вири» тирди гъар са савадлу лезгидиз чида. Мирзе Къазанфар, ада лезги културада вичин еке гел тунатIани, Эмин къван машгъур кас туш. Гилан Советское хуъруън патав гвай къантIардал виликдай алаз ва чувударни лезгийар санал яшамиш жез хъайи Мамрачар тIвар алай хуъре Зулфикъаран хзанда ам 1844-йисуз дидедиз хъана. Аквадай гъаларай, Къазанфара Ярагъ Исмаил эфендидин медреса куътягъна. 1866-йисуз Алкъвадар Гъасан эфенди, вичи Куъре округди суддин мирзевал (мирзе – гилан девирдин «секретарь») туна, Къибле патан Табасаранда набвал ийиз башламишайла, азад хъайи адан чка Къазанфарал ацалтна. А чIавуз 22 йис хъанвай округдин суддин мирзе Къазанфар 26 йис хъанвай Ялцугърин хуъруън къази Эминахъ галаз мукъувай таниш хъана. А танишвал ахпа кIеви дуствилез элкъвена. Вичин къуллугъдиз килигна халкъдин арада «Мирзе Къазанфар» тIвар акъалтай мамрачвиди са шумуд йисуз урусрин лингвист барон Услараз лезги чIал ахтармиш ийиз куъмек гана ва 1871-йисуз сифтегъан лезги азбука туъкIуърна чапдай акъудна.

Эмин, 1871-йисан 16-июлдин йифиз Къасумхуърелай Ялцугърал яхдиз хкъведайла татабар хъана алуқбайла, метIел хер хъана башламиш хъайи вичин начагъвилез килигна, тахминан 1876-йисуз къазивилияй экъечIнатIани, аданни Къазанфаран арада дуствилин алакъаяр шаирдин эхиримжи йикъарал къван давам хъана. Къазанфар шаирдин къетIен дуст тир. Ам

Эминан поэзиядин философия виридалай хъсан чидай ва ам вичин философия хъиз къабулнавай кас тир. Эминани обществодикай кхъизвай вичин шиирар сифтени-сифте гъа Къазанфар яб гудай кас хъиз фикирда къуна кхъизвай жеди.

Мирзе Къазанфар 1877-йисуз Урусатдин пачагъдиз акси хъайи бунтара иштиракна лугъуз, а къалмакъал куътягъ хъайила, Сибирдиз суьргуьндиз акъуднай. Чаз и йикъара мамрачвиди Сибирдайни шаирдиз кагъазар кхъейди ва а кагъазри Эминаз эке таъсир авурди тестикъарзавай «делил» гъатнава.

А «делил» гзаф йисара, чаз акван тийиз, чи вилик кваз хъана. ИкI, пара йисара филолог Р. И. Гъайдарован архивда хвена хъайи араб гъарфаралди кхъенвай лезги шиирар авай альманахдин 2-чина авай мамрачвидин шиир гъа «делил» яз хъана. Альманахдин копия 2009-йисуз акъатай «КIридай жагъай гъилин хатIарин шииррин алманах (XVIII-XIX асир)» тIвар алай ктабда авай, амма, гъайиф хъи, а ктаб чапдай акъудай ксарилай альманахда авай араб гъарфаралди кхъенвай са шиирдайни тамамдаказ къил акъудиз алакънач. ГъакI хъайила ана авай Къазанфара Эминаз кхъенвай шиирни абуруз акунач...

Чна а шиир жагъурна ва и йикъара кIелна. Гилан лезги алфавитдин куьмекдалди кхъена ам сифте яз инал гузва:

**Веси г(а)ваз, дустар мийир тIун айиб, –
Фелекдиз¹ писди инсан я дуьньяда.
Шингъардин² къаншарда лекIвенз³ гъар са тIиб,
Лачин⁴, тайгъун⁵ перишан я дуьньяда.**

**Авач и дуьньяда, гайитIани чан,
Дуст я лугъуз рекъе чир жедай инсан.
ЧIур тахъана вучда ихътин пис заман:
Са(д)-садавди пис душман я дуьньяда.**

**Дустари са-садан атIуда дабан,
Къаст авач са(д)-садав туькIуьз гъич садан,
Агалтна са(д)-садахъ нехирбан, чубан.
Дилиярин хупI девран я дуьньяда.**

**Чинал рахаз гъар сада(н) мез гуьзел я,
КилигайтIа, риклер⁶ адал бедел⁷ я.
Халкъа(рин) арада им са месел я:
Дере хелвет туьлки⁸ хан я дуьньяда.**

**Эй Дили-Вирана⁹, къелем яхъ гъиле,
Душманарин чанда тваз са велвеле.
Бес я ваз дуьньяда Эмин дуствиле –
Фасигъвилез¹⁰ ам Шагъбан¹¹ я дуьньяда.**

Сад лагъайди, и шиирдай аквазва хъи, ам Къазанфара кхъенвайди – ана адан тахаллус (кхъинра гудай лаклаб) «Дили-Вирана» ава. Къвед лагъайди, и шиир Эминан «Дустариз» тIвар алаз машгъур тир шиирдиз кхъенвай жаваб яз акъатзава. Чна тIвар къунвай Эминан шиир ихътин бендинилай башламиш жезва:

**Хабар къуртIа зи гьалдикай дустари,
Шукур Аллагъ, хъсан я, – лагъ дустариз.
ТIалабирди чпивай зи къастари
Хийир-дуа, игъсан я, – лагъ дустариз.**

И бендина Эмина «хабар къурта зи гьалдикай дустари» лагъана, вичин патав гьалдикай хабар къаз текъвезвай дустар айиб ийизва ва абурувай, веси яз, «хийир-дуа, игъсан» авун тIалабзава. Чаз гьатнавай Къазанфаран шиирдин сад лагъай цIарцIе ада Эминавай, дустариз кхъей «веси гваз», адалди вич хътин дустар айиб тавун тIалабзава. Мамрачвидивай и тIалабун са дуьшуьшда ийиз жедай: эгер ам вич ва маса адаз чидай шаирдин дустар Эминахъ агакъ тийидай шартIара аваз хъанайтIа.

ШартIар гьахътинбур тирди – и шиир кхъидайла Къазанфар Куьреда авачирди эсердин манади къалурзава. Бунтар жедалди Куьреда вилик-къилик квайбур тIифлиски князь Орбелиани, ярагъви Исмаил эфенди, алкъвадарви Гъасан эфенди, мамрачви Мирзе Къазанфар вич ва гьабурун танишарни ярар-дустар тир. Къалмакъал хъайила абурун чIехи пай кIвалахрилай алудна, са бязибур маса чкайриз кIвалахиз акъудна, парабур дустагъриз ва суьргуьндиз рекъе туна. Мирзе Къазанфара шиирда лугъузва: къе зун хътинбурун девир туш, къе дуьньяда «дилиярин хупI девран я», къе «дере хелвет туьлки хан я». Эхиримжи келима са гаф рифма патал дегишарнавай азербайджанвийрин мисал я. Ингъе а мисал къунши халкъди лугъудайвал: «Дэрэ хэлвэт, туьлкуь – бэй». И мисалдин гегъенш мана ихътинди я: аслан, сев ва жанавур хътин гъайванар амачир чкада сикIре вич бег, пачагъ яз гъисабда. И мисалдалди Къазанфара лугъузва: шиир кхъей вахт заз чидай «асланар» хътин итимар Куьредак акъудна, а чкадин чIехибур «сикIер» хътин ксар хъайи вахт я.

Чи ихтилатдин и чкадал са кар рикIел хкун герек я. Бунтарин иштиракчияр къалмакъал алатнамаздини сифте дустагъра туна, ахпа гъанай суьргуьндиз акъуднавайди тир. Абуруз дустагърай кагъазар кхъидай ихтиярар авайди тушир. ГьакI хъайила, чаз гьатнавай Эминаз туькIуьрнавай шиир Къазанфара вич суьргуьндиз акъуддалди вилик дустагъда авайла ваъ, вич суьргуьндиз акъудайла ва кагъазар кхъидай ихтияр хъайила, 1879-1880 лагъай йисара кхъейди яз акъатзава. Къе ашкара я, Къазанфар суьргуьнда Иркутск лугъудай шегъерда хъана. Аквадай гьаларай, мамрачвиди Эминаз гъа шегъердай чи гъиле къе гьатнавай вичин кагъаз рекъе туна. И карди мамрачви суьргуьндиз акъудайлани Эминанни Къазанфаран арада кагъазар хъайидан патахъай шагъидвалзава.

Мадни лугъун, чаз кье гъатнавай Къазанфара Эминаз кхей шиирди лезги поэзияда авай сирерин къадар са сирдин тИмиларзава. Эхиримжи вахтара шаирдин эсеррин вири кIватIалрик агъадихъ ганвай къуд цар, Эминан царар я лугъуз, вучиз кутазватIа, къедалди и как сир тир:

**Эй дили-дивана, къелем яхъ гъиле,
Душманрин чанда тур са велвеле.
Гъейрид яр къамир на дуствиле,
Фасикъвилин гъам сагъиб я, гъелбет.**

И царар винидихъ гъанвай Къазанфаран шиирдив гекъигуни къалурзава хьи, абур а шиирдин чIурукIа кхъенвай эхиримжи къуд цар тирди. И царара са патахъай «дили-диванадиз» кхей яратмишунралди («къелем яхъ гъиле») душмандин рикIе къалабулук («велвеле») тур лугъузва, муькуь патахъай адаз масадан («гъейрид(ан)») яр къамир дуствиле, вучиз лагъайтIа ам инсан чIуру рекъе твадай кас («фасикъвилин гъам сагъиб я») лугъузва. Са бендина яратмишунрикайни «пата вил хъуникай» вучиз кхъенватIа ва и крарин Эминахъ галаз вуч алакъа аватIа, къедалди садавайни кIелдайбур гъавурда тваз жезвачир, ибур а бендинин сирлу татугайвилер тир. Гила чаз чир хъанва, и татугайвилер Къазанфаран царара авай адан тахаллус «Дили-Вирана» «дили-дивана» келимадал ва «фасигъвилин» (рахунрин иервилин) гаф «фасикъвилин» (пата вил хъунин) гафуналди са ни ятIа-ни дегишарунин нетижа я. ИкI чIурнавай Къазанфаран «велвеледикай» кхъенвай бенд, адан сир кье ачух хъайидалай къулукъ Эминан бенд яз гъисабун, гъелбетда, дуъз кар жезвач...

Мирзе Къазанфара Сибирдай кхей кагъазди Етим Эминаз еке таъсир авуна. И кардин патахъай и муьквари чи гъиле гъатнавай араб гъарфаралди кхъенвай, пешекарриз къедалди тийижир Эминан «Дуьнья гургъагур» тIвар алай шиирдин кье вариантди шагъидвалзава. Абуру къведани къалурзава хьи, Эмина а шиир вичин дуст Къазанфараз жаваб яз, гъадан кагъазда авай гъайванрин ва амай образар тикрар авуна, кхъенвайди.

Чаз гъатнавай варинтрикай сад пара йисара филолог Р. И. Гъайдарован архивда хвена хъайи альманахдин 199-чинай ва муькуьдини арабист Гъ. М. Садкъидин архивдай я. (ЦIийи кье вариантни авай куьгъне чарарин шикилар чна инал гузва.)

Кье вариантдани «Дуьнья гургъагур» тIвар алай шиир тахаллус Дили-Вирана тир касдиз, яни Мирзе Къазанфараз кхъевайди якъиндаказ къалурнава. Икъван чIавалди чаз чизвай «Дуьнья гургъагур» тIвар алай шиирдин вариантра а тахаллус «дили-дивана» келима хъиз кхъенвай, гъакI хъайила а келимадин къулукъ вуч мана чуьнуьх хъанватIа, гъадаз къедалди садани бегъем фикир ганвачир.

«Дуьнья гургъагур» тIвар алай шиир сифте яз 1948-йисуз Н. А. Агъмедова акъудай Эминан шииррин кIватIалда къуд бендиникай ибарат тир шиир яз ганвай. Вад бендиникай ибарат тир шиир хъиз ам сифте яз А. Гъ. Агъаева акъуднай.

И герек тир баянар гайидалай кьулухъ, «Дуьнья гургьагур» тIвар алай шиирдин 1960-йисуз А. Гь. Агъаева акъудай вад бендиникай ибарат тир вариант, адак квай гьалатIар гила чи гьиле гьат хьувунвай вариантрин куьмекдалди, чна фикирзавайвал, хкудна, инал гузва:

**Дилийрин девран я¹², дуьнья гургьагур¹³,
Гьар са буба гачал хан я дуьньяда.
Инсанар хьайила хебни жанавур,
Дугьриди¹⁴ игридаз¹⁵ кван¹⁶ я дуьньяда.**

**Эй Дили-Вирана, хьанава – тамаш:
Кихрекай агьсакьал¹⁷, керекул – юзбаш¹⁸.
Лачин – туьлек¹⁹, тарлан хьайила яваш,
ТипIрез агъавализ кIан я дуьньяда.**

**Фагьум ая вуна, вун я хьи устIар²⁰:
Нехирбанни чубан хьайила дустар,
Чаныхъ, чанта санал вегьин яз²¹ къастар, –
Кьвед санал хьайила, чан я дуьньяда.**

**Вучда дустуникай дабан атIудай,
Мез кIуьгьуь яз, рикIи серки²² хьиз кудай²³?
Сада садан рекье азиз²⁴ чан гудай
Чун гьа Рабиьни Салман²⁵ я дуьньяда²⁶.**

**Етим Эмин, дуст акурла, жеда шад,
Гьич са чIавуз вичин дустар такьаз яд,²⁷
Эвел-эхир пуч жеда вири са-сад,
Амукьдайди са тIвар, ван я дуьньяда.**

Гьелбетда, кьенин чи ният чаз цIийиз гьатнавай Къазанфаран шиирдин ва Эминан «Дуьнья гургьагур» тIвар алай шиирдин туькIуьр хьувунвай вариантдин тамам анализ авун туш. Чи ният кIелдайбурув абур агакьарун я. ГьакI ятIани Эминан шиирдикай адан Къазанфаран шиирдихъ галаз алакьа хьуниз килигна инал са-кьве гаф лугьун.

И шиирдай аквазва: вичин гьалдикай хабар такьур адалай аслу тушир шартIара авай мамрачвидилай шаирди гьил кьачуна ва адаз лагьана хьи, идалай кьулухъ «Етим Эмин, дуст акурла, жеда шад». Эмина умул ийизвай, дуст Къазанфар уьмуьрда вичиз мад ахквада лагьана. Гьайиф хьи, ихьтин дустар чеб чпиз мад ахкунач...

Етим Эмина мамрачви Къазанфараз кхьей и жавабдин кьуд лагьай бенд бунтарикай шаирдин фикиррин гьавурда акьун патал иллаки метлеб авайди я. Ам ихьтинди я:

**Фагъум ая вуна, вун я хьи устIар:
Нехирбанни чубан хъайила дустар,
Чанахъ, чанта санал вегъин яз къастар, –
Къвед санал хъайила, чан я дуъньяда.**

И бенд Къазанфаран шиирда авай и къве цIарцIиз жаваб я:

**Къаст авач са(д)-садав туькIуьз гъич садан,
Агалтна са(д)-садахъ нехирбан, чубан.**

Чаз чиз, и къве цIарцIе бунтара иштирак авур, чпихъ ниятрин садвал тахъай ксарилай Къазанфара Эминаз шикаят ийизва. И гафариз жаваб яз, Эмина лугъузва, «вун я хьи устIар», яни вунни абурун арада авай кас тир ва ваз чир хъун герек тир: дуъз нетижа хъун патал халкъдин къиле авай ксар (нехирбанни чубан) сад хъун ва абурухъ чпин мумкинвилер (чанахъ, чанта) сад ийидай къастар хъун герек тир. Эмина Къазанфараз «вун я хьи устIар», яни «вун я бунтарин вилик-къилик квайбуру (нехирбанни чубан) вуч авун герек тиртIа чизвай кас» лугъуни, чи фикирдалди, Къазанфар бунтарин иштиракчи хъайиди тестикъарзава.

Бунтара иштиракна лугъуз, Эмина дустуниз туьгъмет ийизвач. Ада лугъузва:

**Сада садан рекъе азиз чан гудай
Чун гъа Рабиъни Салман я дуъньяда.**

Рабиъни Салман арабрин къисайрик квай сада муькуьдан рекъе чан гайи къве дуст я. Эминан и къве цIарцIи шаир Къазанфаран патал алайди ва вични ада иштирак авур бунтарин рекъе чан гуз гъазур тирди чаз къалурзава...

Чна инал Эминан шиирдикай авур гъвечIи ихтилатди къалурзава хьи, Эминан са бязи эсеррин дуъз гъавурда акъун патал ва лезги культурада адан роль тайиндаказ чир хъун патал Къазанфаран шиир важиблу делилрин чешме я. Мисал патал, чаз а шиирдай къе чир хъанвай Мирзе Къазанфара вичи вичиз лагъанвай «Бес я ваз дуъньяда Эмин дуствиле...» келимади шаирдин гуьрчег къамат чи вилик мадни ачухарзава ва ада лезги культурада къилин чка къунин себебдиз цIийи жуьреда килигиз тазва...

¹ Фелек – гъуцар, цавар, къисмет.

² Шингъар – кречет.

³ ЛекIвенз – «рахаз» гафунин мана авай нугъатдин гаф.

⁴ Лачин – лацу кард.

⁵ Тайгъун – лацу чинеруг.

⁶ РикIер – рикIер (*ин*).

⁷ Бедел – эвез.

⁸ Туьлки – туьрк чIалара и гафуниз лезги «сикI» гафунин мана ава.

⁹ Дили-Вирана – инал «харапI хъанвай, барбатI хъанвай рикI»; мамрачви Къазанфаран лакIаб.

¹⁰ Фасигъвал – рахунрин иервал.

¹¹ Шагъбан – Мухаммед аш-Шайбани (749 – 805), сифтебурукай сад яз, шариатдин къанунар

къайдада туна кхъей машгър кас, Харун ар-Рашид твар алай халифдин девирда халифатдин меркездин къази хъайи.

¹² **Дилийрин девран я** – гижибур шадвилелди, кландайвал яшамиш жедай вахт я.

¹³ **Гургъагур** - къайдасуз шад гъарай-эвер.

¹⁴ **Дугъриди** – къени кас; А.Гъ. Агъаеван вариантда «дугъри» гаф, Р. И. Гъайдарован альманахдай ва Гъ. М. Садыкъидин архивдай гъатнавай вариантда «дугъриди» гаф кхъенва. А. Гъ. Агъаеван вариантда авай гаф а царце лезги члалан къайдайрив къадай жуьредани авач, ада царце герек тир слогрин къадардилай са слогдин тлимилни арадал гъизва.

¹⁵ **Игриди** - тапарардай кас, чуру рекъе авай кас.

¹⁶ **Кван** – гъуьрч.

¹⁷ ИкI Р. И. Гъайдарован альманахда кхъенва, А. Гъ. Агъаеван вариантда «Ких агъсакъал я» келима кхъенва, ам вилик квай царце авай «хъанав» гафунивни къазвач, ада царце герек тир слогрин къадардилай са слогдин тлимилни арадал гъизва.

¹⁸ **Юзбаш (юзбаши)** – хуьруьн къиле авайди, са клеретдин члехиди.

¹⁹ **Туьлек хъун** – инал «юхсул хъун».

²⁰ **Фагум ая вуна, вун я хьи устлар** – икI Гъ. М. Садыкъидин архивдай гъатнавай вариантда кхъенва, А. Гъ. Агъаеван вариантда «Фагум ая, стха, вунни хъухъ устлар» келима ава. Вичи гъуьрмет ийизвай касдиз Эмина «хъухъ устлар» лугъудачир, ада «вун я хьи устлар» лугъудай. ГъакI хъайила Гъ. М. Садыкъидин архивдай гъатнавай вариантда и цар кхъенвайвал дуьз аквазва,

²¹ **«Я» гафунин чкадал «яз» гаф чна кхъенва** – икI авуни царцикай «гъахъ дуствал» вуч ятIа къалурзавай цар ийизва.

²² И гаф «серки» хъиз Р. И. Гъайдарован альманахдай ва Гъ. М. Садыкъидин архивдай гъатнавай вариантда кхъенва. А.Гъ. Агъаеван вариантда адан чкадал «сиркед» гаф ала. Дуьз «серки» гафунин чкадал инал атIай «сиркед» гаф кхъин чаз Эминаз хас кар хъиз аквазвач.

²³ Цар и жуьреда Р. И. Гъайдарован альманахдай ва Гъ. М. Садыкъидин архивдай гъатнавай вариантда кхъенва, А. Гъ. Агъаеван вариантда цар икI ганва: «Мез клуьгъуб, рикIи сиркед хъиз кудай?» А. Гъ. Агъаеван вариантда са слогни бес жезвач.

²⁴ **Азиз чан** – инал «жуваз багъа чан». И келима Гъ. М. Садыкъидин архивдай гъатнавай вариантда кхъенва, А. Гъ. Агъаеван вариантда адан чкадал «чпин чан» гаф кхъенва. Инал «чпин чан» кхъин дуьз жезвач, вучиз лагъайтIа, чпинбур «чан» ваь, «чанар» жеда.

²⁵ **Рабиъни Салман** – «Дербент-наме» ктабда къалурнавайвал, Къафкъаз къаз сифте атай арабрин къиле хъайи ва гъа са рекъе – хазаррин меркез къачун патал чпин чанар гайи къве дуст. Гъакъикъатда, аквадай гъаларай, ам са кас тир Салман ибн Рабиа твар алай. Арабри адакай къве кас авуна чпиз «игитвилин» махар туькIуьрна.

²⁶ Цар и жуьреда Гъ. М. Садыкъидин архивдай гъатнавай вариантда кхъенва, А. Гъ. Агъаеван вариантда и цар икI ганва: «Гъа Рабеъни Салман жен чун дуьньяда». «Жен» гафуну шиирдин рифма чIурзава, адан чкадал шаксуз «я» гаф хъун герек я.

²⁷ **Яд** – жуванди тушир.

Репия КЪАРИБОВА

ША ЧНА ЧІАЛ ХУЪН, ЛЕЗГИЯР

(Интервью)

Заз малум хъайивал, Россияда авай миллетрин чІаларикай Дагъустандин І4 чІалаз гъукуматдин статус ганва. 2019 лагъай йисуз чи республикада 3,1 миллион инсан авай. Абур І20 миллетдин векилрикай я. ГъакІ ятІани, Дагъустандин Республикада, са шакни авачиз, 24 миллетдин чІал квахъун мумкин я. Вучиз?

За, дидед чІалан муаллимди, и кардикай фикирзава. Вучиз чи чІал квахъда? ЧІалахъ галаз миллетни квахъирвал я. И хиялри зи йифен ахвар атІана. Вуч авуртІа хъсан я? Лезги хзанда диде-буба аялдихъ галаз урус чІалал рахайла, адаз чІал ни чир авурай? Миктебда гъвечІи классар патал гъафтеда са тарс программадик кутурла, бицІеказ чІал гъикІ чир хъурай? И хиялрини фикирри зун «Лезги газетдиз» гъана. Дуъз лагъайтІа, зи умуд квачир, мажал авачир, кІвалах гзаф авай кылин редактордиз, Магъамед Ибрагъимовичаз, зи суалриз жаваб гудай вахт жеда лагъана.

Редакциядиз зун гъил ичІиз атанач: чІал хуъниз талукъ тир суалар гъазурна, чи кылин газетдин «иесиди» зи суалрин жавабар ачухаруник умуд кутуна атана. 2020 йисан ІІ лагъай декабрдиз, сивик мили хъвер квай, акъулла вилералди тамашзавай, интеллигент жегъилди зун вичин кабинетда къабулна, мажал авачтІани, зи суалриз жавабар гана. За агъадик абур куъ вилик эцигзава:

– Квез вучиз Куъ гъвечІи Ватан и къадар багъа я? Куъ уьмуьрдикай ихтилат ийиз жедани Квевай?

– Зун, Ибрагъимов Магъамед Ибрагъимович, муаллимрин хзанда Къурагъ райондин КІирийрин хуьре дидедиз хъана. Жуван дидед чІалал рахун чи кІвалин адет тир. ГъвечІи Ватан – ам хайи диде, хуьр, рахазвай чІал, дуст, миллет, адетар...я. Ибур вири заз багъа я. Ватан, чІал авачирди масадан лукІ я. ГъакІ хъайила зи кылин мурад – чІал хуън я.

За 5 лагъай классда кІелдай вахтунда газетди, гададин гъилей аватна чилел ханвай ваза, каррикурадиз шиир кхъин тІалабна. За жувалай алакьдайвал шиир кхъена ракъурна. Са арадила чир хъана, зи шиирди сад лагъай чка къурди. И карди зи гъевес хкажна. Республикада жезвай дидед чІалан олимпиадаяр, конкурсар – садни за ахъайнач. Университетда кІелдай вахтунда Расул Гъамзатованни Юсуф Хаппалаеван тІварарихъ

галай премийриз лайих хъана. 2015-йисуз Москвада тешкилнавай жагъил шаиррин декадада иштрак авуна. Зи кьве ктабдиз экв акунва. Азиз Алеман шииратдикай кандидатвилини диссертацияни гъазур хъанва. Чал хуьн, ам вилик тухун паталди заз «Лезги газетдин» редакцияда кваллах авун гзаф хуш тир. И мурадни за кьилиз акъудзава.

– Газетдин кьилин редактор хъайила, вуч четинвилер квез акуна? Чи милли печатдин меселаяр Куьне гьикI гьал ийизва?

– Садлагъана корреспондентдин везифадилай кьилин редакторвиллиз хкаж хъайила заз акур сифте четинвал ам тир хьи, чал чидай, дуьз кхьидай, чпин фикир лезги чалал лугъудай жегъил кадраяр тахъун. Кваллахзавайбур чехи яш хъанвай, кардин чирвал авай журналистар-пензионерар я. Абуру атанвай корреспонденция «гъилелай» авуна, чка – чкадал дуьзар хъувуна, ахпа газетда чапзава. Абурни амачирла газетди вуч авурай?

Къвед лагъай четинвал газет кхьин я. Чехи диде-буба авай хзанра чал чидайбур, келдайбур ава – газет кхьизва. Жагъилриз компьютердихъ ацукъун газет келунлай хуш я. Гила тек-туьк маршруткада ктаб келзавай жегъил аквада, абур интернетдин сайтрал машкъул я.

– Чал хуьн патал Куь рекъай физ кланзавай жегъилриз вуч мислятар гуз жеда Квевай?

Жуван чалал рахух, фикир ая, кхьихь. Чал квадармир. И метлеб кьилиз акъудун патал чи редакцияди лезги районра олимпиадаяр тешкил авуна. 1,2,3-лугъудай чкаяр къур аялрихь ва абрун диде-бубайрихь галаз суьгьбетар тухвана: и аялри чал вилик кутун патал дидед чалан факультетриз гъахъун теклифна. Стал Сулейманан райондай лезги чалан факультетда келзавайбуруз 2 стипендия гузва: сад гьукуматди, садни райондин кьил Нариман Муталибова. Жегъилриз чпиз кланзавач.. Зи фикирдалди, газетрин корреспондентрин, дидед чалан муаллимрин мажиб лап тимил хъун я.

– Рамил Микаилован тварунин премия сифте къачурди Куьн я. Куьне лагъана: «И кваллах за гьунар яз къазвач, ам чал вилик тухун, квахь тавун патал зегъмет чугунин аванс я». Чал патал мад вуч кваллахар авунатла лугъуз жедани Квевай?

– Рамил Микаилов лезги халкъдин кьегъал хва я. Литератур лезги чал чин тийиз, Самур вацун эрчи пата, уьмуьр набутрин коляскада тухуз, вичин инвалидвал садазни чир тавуна, ада туькгуьрай «Лезгияр» сайтди чи чал вилик кутуна. Адан кваллах за давамарзава. Газетдин гьар са нумрада чал хуьнин, ам вилик тухунин меслятриз, фикирриз ва кхьинриз къетан чка гузва.

Социал сетра гьурбатра авай лезгийри кхьизва, чпиз аялриз дидед чал чириз кланзава лугъуз. Гьа бици келдайбуруз чна шикилриз рангар чугвадай ктабар акъудна. Абур фад куьтягъ жезва, аялри рангар ядайла, кланик галай гафариз фикир гузва, чпиз чал чирзава.

Чи фикир я, гъвечи телестудия ахъаюн. Газетдин цийи хабарар, чи мугъманар, чи хуьрер, гъвечи балайриз лезги чалал мультфильмаяр къалурун. Ютуб каналда абур тешкил авурла, жегъилризни хайи чал чириз клан жеда.

– Са макъала кхъиз кІан хъайила Гъажиеван, Гуьлмегъамедован, Талибован гафарганри (словарри) гилан девирдин тІалабунриз жавабар хгузмач. ЦІийи, Майрудин Бабаханован, Юсуф Халилован, электронний-гафарганривай лезги чІалал макъала кхъизвайдаз дуьз рехъ къалуриз, рикІевай фикир кІелзавайдав агакъариз, жегьил несил гъавурда тваз жезвайни?

– Гъажиеван, Талибован, Гуьлмегъамедован гафарганар советрин девирда акъатнавай, чІехи зегъметдив арадиз атанавай гафарганар я. Вахтар фирдавай, чІални дегиш жезва: куьгъне гафар арадай акъатиз, абурун чка цІийи гафари къазва.

М.Бабаханова туькІуьрнавай гафарганда куьгъне словарра авачир гафари гзаф чка къунва. Абурун мана ачухарун патал алимди чи халкъдин мисалар гзаф ишлемишнава. И кар чІал хуьнин рекъе пара азият авай, амма чІехи къиметдин, къегъалвилини кІвалах я. И гафарганда маса чІаларай атана чибур хъанвай гафарин масни пара я. Маса миллетрин гафар галачир са чІални авач, абур гадарун дуьз туш, абуру чІал гегъеншар ийизва. Амма чи чІала гъа гафарин синонимар аватІа, вучиз жуван гаф амаз, масадан гаф къачуда.

Чаз фу, яд хъиз орфографиядин гафарган герек я. Къелем гъиле авай лезгиди алай вахтунда Гъайдарова, Мейланова, Гъажиева гъазурнавай орфографиядин гафаргандикай менфят къачузва. И пуд чІехи алимди 200І лагъай йисуз чи халкъ патал, чІал патал чІехи зегъмет къачуна гафарган гъазурна. Исятда интернетда гъалатІ галачиз кхъизвай са касни авач: гафалагар тІимил я, инсанри чпи чІал квадарзава.

ЦІийи гафарганда чи чІалаз масанрай атанвай гафарни, нугъатдин гафарни хъана кІанда. Гъар гафунин патав гъинай атанватІа (миллет, хуьр..), чи чІалан синонимни, эдеби гаф къалурайтІа, гъалатІар тІимил жеда. ЦІийи орфографиядин словарь арадал атайла, гъалатІрин месэляяр муаллимринни, газетринни, интернетрин – квахъда. Ктабар гъазурзавайбруни чарадан суффиксрикайни префиксрикай менфят къачун хъийидач.

– Алай вахтунда интернетрин сайтра литератур чІалакай, алфавитдикай, чибур хъанвай маса чІалан гафарикай, нугъатрикай чІехи гъуьжетунар къиле физва. Зи фагъумдалди, и лингвистикадин «реформайрив» гатІун хъайитІа, чи чІал квахъда. Куьне гъикІ фикирзава?

– Литератур чІал авачиз виже къведач. Ам хъана кІанда, мадни адан дережа хкажарна, гегъеншар авуртІа, чи чІал вилик фида. Хайи гафар, атанвай гафар, нугъатдин, цІийи, куьгъне, туькІуьрнавай гафар авачир са чІални авач, амма кхъизвай касди вири гъавурда акъадай са чІалакай менфят къачуна къилин фикир кІелдайдав агакъарна кІанда. А чІалал кхъенвай шиирда, макъалада... винидихъ тІвар къунвай гафарни жеда, кІаникай абурун мана ачухарун герек къведа. Литератур, эдеби чІал квадарун акъуллу реформа туш.

Алфавит лагъайтІа, зун алай аямдин алфавитдал рази я. КІвалахдив гатІум хъана кІанда. Зун рази туш, гужлу ва зайиф сесерин арада маса лишан тунал (кхул –шиткидай, кул – уьзуьмдин; тхай – балкІандин, тай – зи рушан..).

Масанай атанвай гафарин чкадал чи нугъатрин гафарикай менфят къачунал зун рази я. Келдаиди гафунин гъавурда акъадайвал патав литератур гафунив мана ачухарна кланда. Чи лингвист алимрикай тир Фаида Гъаниевади алай аямда нугъатрин гафаргандал тухузвай чехи клвалах куътягъ хъун мумкин я.

Чаз са бязи урус члала авай хътин гафар авач: награда, горизонт, пылинка... Чи алимри туькIуърнавай цIийи гафарални зун шад я. Пишкеш – подарок, награда – ШАБАГЪ (багъа шеъ). И туькIуърнавай цIийи гафар урус гафарилай хъсан аквазва заз. Ва гъакIда мадни чи алимрин цIийи гафар: ЧИЛАВ – горизонт (чилни цав агатзавай чка); РУЗГЪВЕР – пылинка (руквадин гъвел)...

И гафари чи чIал гегъеншарзава, вилик тухузва. Амма реформаяр герек я лугъуз, литератур чIал арадай акъудда, алфавит дегишарда лугъудай фикирри са чи чIал ваъ, миллетни фад квахъуниз рехъ гузвай гафар я.

– **Куъне «Леки», «Союз молодежи Южного Дагестана», «Лезги КИМ» организацирихъ галаз санал чи чIал квахъ тавун патал вуч проектар гъялзава?**

– И организацирихъ галаз санал чна жезмай къван чIал вилик тухудай серенжемар къабулзава. ЧIал чIехибрулай фад аялри къада, интернетдай бицIекдиз лезги чIалал мультфильмаяр ван хъайила, дидед чIалан къадирни жеда. «Леки»-дихъ галаз аялар патал мультипликация фильмаяр лезги чIалаз элкъуърунин клвалахар тухузва.

«Союз молодежи Южного Дагестана» – дихъ галаз чи газетдин редакцияди хуърера, Магъачкъалада, Каспийскда школайрин арада олимпиадаяр, диктантар, конкурсар тухузва. Аялри чIал квадар тавун патал премияр, грамотаяр, пишкешар тешкилзава.

«Лезги Ким»-дихъ галаз чIал чирунин онлайн-тарсарин проект гъазурнава. Къуд гъукуматдин – Россиядин, Белоруссиядин, Украинадин, Азербайжандин – векилри, гъафтеда садра чи тарсара дидед чIалал клелиз-кхъиз чирзава.

Туъркияда авай лезгийри, чIал квахъна клан тушиз, чпиз латин графикадал тарсар гун тIалабзава. И кардихъ галазни чун клевелай рази я. Арабринни туъркерин чIал хъсан чизвай, чирвилер авай фекъи Сулейман Алекперова тарсар тухун вичин хиве къачунва.

Вад гзаф клелдай гъукуматрин СМИ лидеррин арада хъсан сайт чаз интернетда ава. Адакай 215 касди вири дуьньяда менфят къачузва. Мадни чна газетдин электрон ва печатдин версияр артухарун патал клвалахар тухузва.

– **Куь къилин метлеб чIал хуьн я. ЧIалакай кхъенвай шиир авани Квез?**

– Ава, гъелбетда.

– Ам клелнайтIа, за чиз, пара гуьзел кар жедай.

– Келда ман:

ЧІАЛ ПАТАЛДИ

Чи векири жавабдарвал гьиссзавач,
Чеб майданриз экъечІиз гьакІ киззава.
Къе лезги чІал авайвал лап писзава,
Уях хьухь куьн чІал паталди, лезгияр.

Баку пата лезгидин кІвал чІур хъана,
Ватандикай гьурбат хъана, сур хъана,
Миллетчийри ацукънавай тахтуна,
Тахсир квачир лезги тІварцІиз кІур гана.

Баку пата лезгидин гьал къумбар туш,
Къарагъ, эллер, гьакъикъат я, ахвар туш,
Зибур, рикІе миллетдин тІал акбуна,
Акъатзавай эвергун я, чІалар туш.

Баку пата лезги чІалал рахазмач,
Къадагъа я, лезги макъам къугъвазмач,
Кисиз жезвач завай лугъун тавуна,
Лезги хуьре лезги адет аквазмач...

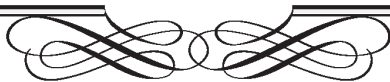
Гьинва, лагъ куьн? Чахъ къегъалар амачни?
ЧІалан къайгъу чІугвадай кас авачни?
Чахъ Шарвили, Гъажи Давуд галачни?
Жаваб це тІун чІал паталди, лезгияр.

Такъат аваз чун ажуз я, кІејева,
Къе пад хъанвай миллетдин гъай рикІеваз,
Хайи чІал хуьн гьар лезгидин хивева,
ВикІегъ хьухь куьн чІал паталди, лезгияр.

Чахъ Эминни, чахъ Сулейман хъанатІа,
Чаз халикъди къегъриманар ганатІа,
Чи дамарра лезги иви аватІа,
Гаф сад ийин чІал паталди, лезгияр.

Зи чІал гьед я, ам садрани хкахъдач,
Зи миллетни гьич къуватдай аватдач,
Чи дережа мадни виниз акъатда,
Сад хъайитІа чІал паталди, лезгияр.

Сатира ва юмор

Шихмурад
АГЪАКЕРИМОВ

АЛЦУРАЙ ЗУМРУД БАДЕ

Чай хъваз ківале ацукънавай Кларкларбубадиз къецелай ажугъ кваз эверзавай са нин ятлани ван атана. Ада пенжердай къецел са вил вегъена. Гъаятдал, гъиле вижевай са лашни аваз, Зумруд къари акъвазнавай. Иесидин суьрет пенжердай малум хъанмазди, къариди адаз гъарайна:

– Къала садра эвичі гъаятдал, вахъ галаз ийидай са суд ава.

– Ана гъикі хъанва, я баде, вак цай къизмиш хъайи къажгъандик хъиз ажугъ ква хъи? – хабар къуна гъаятдал эвичілай Кларкларбубади.

– Ви гада гъинватла заз къалура садра. Зун адаз къве лаш вегъида лагъана атанвайди я. Тахъайтла зи риклин цай рекъидач, – хъел ава къаридиз.

– Ана вуч хъанватла садра зунни гъавурдик кутур, ахпа ийида чна суд-дуван, – къари секинариз алахъзава Кларкларбуба.

– Вуч жеда къван! Гад фена гъилелди гъана яд гана гъасилай аф-нияр ви гадади тагъарни кваз чухвана, гваз хъфенва гъарамзадади.

– Тагъарни? Маларини нен тийидай а тагъарикай вучзаватла?

– Тагъарин арайра гъил экъуьриз мажал хъанвач. Заз акуникай игътият хъанва. Гъавиляй тагъар чухвана, са хевлетдив гваз катнава.

– Вай-вай-вай! Вуч ягъсузвал авунвачни гъа ягъсузри! Агъ, инсаф-сузар!

– Заз вуна закай ягъанатар ийизвай хъиз аквазва. Ваз зи рикликай хабар авач. Инал гъваша садра ви гада! – лаш чиле эцяна хъиз лугъу-зва къариди.

– Ам ківале авач эхир, я баде, – хъуьрезва Кларкларбуба милидаказ.

– Ятла, ам хкведалди, за гъа инал гуьзетда. Валлагъ ва биллагъ гъа инлай гъич чларни юзадач! – вичин гафунал мягъкемвалзава ажугълу къариди.

– Агъ, Зумруд баде, валлагъ, заз ви язух къвезва.

– Ваз зи язух къвемир, гададин язух ша. Зи язух вучиз къвезва ваз?

– Зи гада армиядай хкведалди 3-4 варз ама. Пуд вацра марфадинни ракъинин кланик ацукъна гада гуьзетзавай къаридин язух къведачни бес?

– Армияда ава? Агъ, кицин веледар! Афниярни зибур тергайла, алцурни зун хъувунва. Тахсир квачирдан ракларихъ рекъе тунва! Гила за куь дуван аквада, куьн мукъаят хъухъ! – лаш цава къугъуриз къари хъфена.

Къаравилляр

КОРОНАВИРУСДИКАЙ ЗАРАФАТАР

* * *

Дагъдин хуьруьн кимел яшлу кьве кас яцукънава ва калун-суван ихтилатрик ква.

-Абур гьич, я хуьруьнви, агъзурни садра акур крар я чаз. И коронавирус лугъудай зегъримар агакьда жал чиниз къван.

-Ваз са кIусни кичIе жемир. Виш йисара инал хуьр алаз, я хъсан рехъ агакь тавур, я агъуз хуьрера виридав хъиз газ агакь тавур чкадиз гъа зегъримар вирусни агакьдайди туш.

* * *

Коронавирус ква жеди лагъана, азарханада къаткурнавай касдин патав духтур къвезва.

-ГьикI я вун?- хабар къазва духтурди.- Рази яни шартIарал?

-Эхъ, чан духтур,- жаваб гузва адаз азарлуда,- жувалай тала мад касни авачир къилдин палатани ганва заз, анжах зун паталди тир диетани тайинарнава.

-Ам вуч диета я жал?

-Гъар са чIавал печенияр гузва заз.

-Печенияр вучиз?

-Зун гъавурда акъурвал, рактIарин кIаникай авай хъиткьердай гъакъзавайбур гъа пиченияр я. Валай тала рак садани ахъагъайди туш.

* * *

Участокдин духутрдин къилив атай касди вичин дерди ахъайзава:

-Ваз вуч аватIа чидани, духтур, зав коронавирус агакьнавай хъгинди я, тест авуртIа жедачни?

-Вун вуж я – гъаким яни?

-Ваъ.

-Муалим, алим яни?

-Ваъ.

-Манидар, я туш актер яни?

-Ваъ, гъабурни туш.

-Туширла, вуна зи вахт вучиз къакъбудзава? Ви начагъвал адетдин хумаяр я.

* * *

Шегьердин багъда къекъвезвай къве кас ихтилатрик ква:

-РикI авуна, кIвалахал физ жезмач, куьчеда къекъвез жезмач.

-Вучиз?

-Коронавирус авайвиляй.

-Хъурай ман.

-Ваз кичIе тушни адахъай? Гьикъван инсанар рекъизва вирусди.

-Заз ваъ, кичIе туш. Вирусди рекъинни ийидайди туш зун.

-Амма вучиз?

-Вучиз лагъайтIа зи кIвачихъ пуд банкунай кредитар къачунвайди я. Акъван буржар аламаз зун рекъидайвал ийидани? Къутармишдай са рехъ гьикI хъайитIани жагъурдайди я.

* * *

Поликлиникадин дегълизда духтурдин патав физ кIанз ацукънавайбурукай сада акъваз тийиз дериндай уьгъуьяр язава. А патал хъиз ацукънавай касди адавай хабар къазва:

-Вуна пара дерин уьгъуьяр язава эхир?

-Зак, чан стха, фадлай чакутка квайди я.

-Яни-йе? Заз, ви уьгъуьяр коронавирусдинбур я лагъана, кичIе хъанвайди тир.

* * *

Фадлай такунвай танишар куьчеда сад садал гьалтзава.

-Вахъ вуч хъанва?- хабар къазва сада.- Лап штIум хъанва хьи? Коронавирус акатнани?

-За ваз гьикI лугъун? Ашнадин кIвале авай зун. Хабарни авачиз, Италида авай гъуьл хтана ахкъатна.

-Ваъ, яда! Италида авай вирус лап писди тир гъа. Вакни акатнани?

-Вирус зав акатнач. Зун шкафда ацукъуниз мажбур хъана. Дуйуьз цIикъвед юкъуз – Италидай хтанвайдан карантиндин вахт куьтягъ жедалди.

* * *

Коронавирусдилай гуьгъуьниз азарханадай кIвализ хъфизвай касдиз духтурди такимарзава:

-Ибур ваз кIвале хъвадай дарманрин рецепт. И таблеткаяр йикъа вад сеферда, тIуьн тIуьрдалай гуьгъуьниз, михьи цихъ галаз хъухъ.

-Я чан духтур, йикъа вад сеферда недай тIуьнар заз гъинай атурай? Захъ гъахътин мумкинвилер авайди яни мегер?

Самур

Индекс годовой 63336

Индекс полугодовой 73895

